

Prapovijesni lokaliteti gradinskog tipa u Općini Sućuraj na otoku Hvaru

Barbarić, Joško

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:657275>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-06-29**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Odsjek za arheologiju

Diplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

PRAPOVIJESNI LOKALITETI GRADINSKOG TIPA U OPĆINI
SUĆURAJ NA OTOKU HVARU

Diplomski rad

Student:

Joško Barbarić

Mentorica:

dr. sc. Janja Mavrović - Mokos

Zagreb, 2023.

Izjava o autorstvu:

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Prapovijesni lokaliteti gradinskog tipa u općini Sućuraj na otoku Hvaru“ izradio potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr. sc. Janje Mavrović - Mocos. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

Vlastoručni potpis studenta

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POVIJEST ISTRAŽIVANJA OTOKA HVARA	2
3. METODOLOGIJA	4
4. OPĆENITO O GRADINAMA U KONTEKSTU SREDNJODALMATINSKIH OTOKA	6
4.1. GRADINE OTOKA HVARA	18
5. ISTRAŽENE GRADINE	24
5.1 PRIRODNO-GEOGRAFSKE ZNAČAJKE OPĆINE SUĆURAJ	24
5.2 GRADINA LIKOVA GLAVA	27
5.3 GRADINA LIKOVIĆ	30
5.4 GRADINA GRČKA GOMILA	34
5.5 GRADINA HUMAC	37
5.6. GRADINA VELA MOŠEVČICA	40
6. ANALIZA LONČARIJE	44
6.1. LONČARSKA SIROVINA I PRIMJESE	46
6.2. TEHNIKE OBLIKOVANJA, DORADA POVRŠINE I UKRAŠAVANJE	48
6.3. TEHNIKE PEČENJA	49
6.4. TIPOLOGIJA POSUDA	52
6.4.1 LONCI	53
6.4.2 ZDJELE	55
6.4.3 MINIJATURNE POSUDE	56
6.4.4 RUČKE I DRŠKE	57
6.4.5 DNA	59
7. ZAKLJUČAK	60
8. KATALOG NALAZA	65
9. LITERATURA	86

1. UVOD

U ovom radu prezentirani su rezultati istraživanja kulturnog krajolika usmjerenog boljem poznavanju brončanog i željeznog doba krajnjeg istočnog dijela otoka Hvara. Kao opseg rada odabrano je područje općine Sućuraj gdje je obrađena topografija i keramička građa s pet prapovijesnih gradina na pozicijama: Likova Glava, Liković, Grčka gomila, Humac i Vela Moševčica. Za svaku od navedenih gradina izrađene su precizne digitalne ortografske karte na kojima su ucrtani ostaci zatečenih samostojećih zidova, podzida i terasa. Glavnina podataka prikupljena je tijekom studentskog projekta iz 2017. godine, subvencioniranog od strane Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu pod mentorstvom dr. sc. Janje Mavrović-Mokos, kada je uz mapiranje izvršeno i rekognosciranje odabranih pozicija na gradinama.

Kako bi pojasnili širi kontekst i karakteristike vremena, na temelju dosadašnje literature izrađena je i kratka sinteza brončanog i željeznog doba srednjodalmatinskih otoka te dijela kopnene Dalmacije. U relevantnoj literaturi navode se pozicije brojnih prapovijesnih gradina koje su zbog nedostatka sustavnih istraživanja uglavnom samo relativno datirane. Problem se javlja i kod gradina na kojima su vršena arheološka sondiranja obzirom da je keramički materijal objavljuvan selektivno, a često je fokusiran isključivo na importirane ulomke lončarije i atraktivnije metalne nalaze. Ovakav pristup materiji doveo je do šturog poznavanja tipologije i kronologije lončarije lokalne proizvodnje, ali i općeg načina života prapovijesnih zajednica na ovom prostoru.

U nastavku rada obrađena je lončarija lokalne proizvodnje koristeći se modelom kojeg donosi M. Horvat 1999. godine. Ovaj model pokazao se uspješnim u nekoliko recentnih i preciznih analiza prapovijesne građe s područja Dalmacije stoga je njegova upotreba i u ovome radu logičan izbor. Prema navedenom modelu analizirani su svi koraci u proizvodnom postupku pri izradi jednog keramičkog predmeta, a na uzorku od 46 dijagnostičkih ulomaka izvedeni su tipološko-kronološki zaključci.

Gradine u općini Sućuraj uvedene su u „*Registar kulturnih dobara RH*“ u vrijeme „*Projekta Jadranski otoci*“ čiji su rezultati za otok Hvar izdani 1997. godine. Cilj ovog rada bio je proširiti naše znanje o navedenim gradinama te pobliže definirati situaciju na terenu kako bi mogli uspješnije planirati buduća istraživanja brončanog i željeznog doba na području istoka otoka Hvara. Na ovim rezultatima treba zahvaliti mentorici Janji Mavrović-Mokos i studentskim kolegama Dominiku Balabanu, Ivanu Hrašćanecu, Jani Frdelji i Paulu Markotiću koji su sudjelovali na projektu iz 2017. godine u nemilim uvjetima dalmatinskog krša. Također, veliko hvala Nikši Vujnoviću na beskrajnom znanju i nesebičnoj podršci pruženoj pri izradi ovog rada.

2. POVIJEST ISTRAŽIVANJA OTOKA HVARA

Otok Hvar dom je nekih od velikana i utemeljitelja hrvatske arheologije. U prvom redu to su, Starograđanin, Šime Ljubić i dva Hvaranina Grga Novak i Marin Zaninović. Šime Ljubić, lučonoša naše znanosti kako ga je opisao F. Bulić, već sredinom 19. stoljeća budi svijest o važnosti očuvanja starina pri poznavanju i shvaćanju nacionalnog identiteta.¹ Grga Novak izvršio je brojna istraživanja čiji su rezultati postavili temelje našem poznavanju prapovijesti u Hrvatskoj, a objavljeni su u knjigama „*Prehistorijski Hvar*“ iz 1955. godine i „*Hvar kroz stoljeća*“ iz 1972. godine. Marin Zaninović od 1957. godine predaje antičku provincijalnu i ranokršćansku arheologiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a područje njegovog zanimanja bio je i odnos ilirskog stanovništva s grčkim i rimskim svijetom. Upravo on prvi zamjećuje grčku podjelu zemljišta u antičkom Farosu, a neki od njegovih tekstova relevantnih za ovaj rad su „*O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba*“ iz 1966. godine i „*Ilirsko pleme Delmati*“ iz 1967. godine. Poslije drugog svjetskog rata, Niko Duboković Nadalini djeluje kao službenik institucije JAZU u brojnim arhivskim ustanovama u Dalmaciji. Nakon 1950. godine vraća se na rodni otok i osniva današnji „*Centar za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara*“ u kojoj više godina vrši funkciju ravnatelja.² Pod imenom ove organizacije izlaze brojni periodični izvještaji usmjereni očuvanju kulturnog krajolika na otoku.

Slika 1 - Niko Duboković Nadalini na terenskom pregledu područja sela Bogomolje, autor i godina nepoznati

Za poznavanje grobnih cjelina u kamenim gomilama na otoku Hvaru zaslužan je Nikša Petrić koji je svoja istraživanja objedinio 1979. godine pod naslovom „*Hvarski tumuli*“, ali i Ivan Marović koji je

¹ J. POSEDEL, 1987, 160. – 162.

² D. BOŽIĆ BUŽANČIĆ, 1992, 331. – 332.

vršio iscrpna istraživanja kamenih gomila diljem Dalmacije i zaleđa. Rezultate istraživanja s područja istočnog dijela otoka Hvara objavljuje 1985. godine u članku „Istraživanja kamenih gomila u Bogomolju na otoku Hvaru“.

Nosioci suvremene arheologije i modernih metoda istraživanja su Branko Kirigin, Vincent Gaffney, Marinko Petrić i Nikša Vujnović. U izuzetnom radu „Projekt Jadranski otoci“ iz 1997. godine, autori iznose mnoštvo do tada nepoznatih lokaliteta, zajedno s njihovim opisima i datacijama pokretnog arheološkog materijala pronađenog tijekom višegodišnjih terenskih pregleda. Bibliografija Branka Kirigina osnovna je literatura za proučavanje posljednjeg tisućljeća prije Krista na području srednje Dalmacije i otoka, a ovdje izdvajamo opširnu disertaciju o novoutemeljenoj grčkoj naseobini u Starome Gradu koja se dotiče i predgrčkog razdoblja na otoku.³ U posljednjem radu iz 2021. godine, zajedno s Nikšom Vujnovićem, iznosi teze o snažnom domorodačkom naselju na području današnjeg grada Hvara za koje smatra kako je bilo glavno željeznodobno središte otoka.

Slika 2 - Dokumentiranje ostataka struktura GPS uređajem tijekom studentskog projekta 2017. godine, foto: J. Barabrić

³ B. KIRIGIN, 2004, 25. – 42.

3. METODOLOGIJA

Prvotna ideja za pisanje ovog rada proizašla je iz proučavanja ortografskih karata tj. smještaja prapovijesnih gradina u prostoru i njihovom međusobnom odnosu prema drugim prapovijesnim strukturama i prirodnim formacijama, kao što su; izvori vode, planinski prijevoji, morske uvale ili plodna polja. Ovakva razmatranja osnova su relativno mlade arheološke discipline pod nazivom arheologija krajolika ili „*landscape archaeology*“.⁴ Disciplina prepoznaje krajolik kao artefakt, odnosno proizvod čovjekove djelatnosti, koji se na specifičan način formira i traje tisućama godina, duže od bilo kojeg predmeta materijalne kulture.⁵ Koncept kulturnog krajolika kompleksan je problem koji ne može imati univerzalno značenje ili definiciju ponajviše iz razloga što se njegovi elementi ne određuju kvantitativno već kvalitativno. Kvalitativno ispitivanje uvelike ovisi o samim istraživačima, čije će subjektivne interpretacije proučavanih predmeta izravno utjecati na krajnje rezultate istraživanja.

Kako bi umanjili mogućnost ljudske pogreške pri istraživanju kulturnog krajolika, V. Gaffney i Z. Stančić 1991. godine izrađuju Geografski Informativni Sustav (GIS) određen brojnim mjerivim parametrima kojeg utvrđuju na primjeru arheoloških nalazišta otoka Hvara.⁶ Model, između ostalog, definira granice teritorija gradina prema izračunu topografije okolnog terena i energetskog utroška potrebnog da se na istome terenu prevali put u trajanju od 2 sata.⁷ Autori nadalje uspoređuju rasprostiranje i kakvoću većih obradivih površina u odnosu na odabrane položaje gradina i grupacija kamenim gomila. Ovaj izniman rad zaključuju tezom kako bi model u budućnosti mogao sam pronalaziti pozicije s optimalnim uvjetima za nastanak prapovijesnih naselja ili sličnih arheoloških nalazišta.⁸

Izrada ovog rada podijeljena je u nekoliko faza od kojih je prva obuhvaćala terensku provjeru evidentiranih lokaliteta poznatih iz literature i stvaranja šire slike događanja u vremenu brončanog i željeznog doba u Dalmaciji. Brojne informacije dobivamo u razgovoru s lokalnim arheologom N. Vujnovićem koji je tijekom posljednjih trideset godina provodio mnoge terenske preglede i evidenciju lokaliteta otoka Hvara, a naročito njegovog istočnog dijela, uglavnom zanemarivanog u ranijoj literaturi.

⁴ P. NOVAKOVIĆ, 2008, 32. – 33.

⁵ P. DOMINES PETER, 2019, 8.

⁶ V. GAFFNEY, Z. STANČIĆ, 1991, 7. – 97.

⁷ V. GAFFNEY, Z. STANČIĆ, 1991, 48. – 50.

⁸ B. KIRIGIN et al., 1998, 45.

Slika 3 - Nikša Vujnović podno južnog bedema gradine Grčka gomila 2017. godine, foto: J. Barbarić

Druga faza uključuje digitalnu obradu podataka dobivenih tijekom studentskog projekta iz 2017. godine. U ovom dijelu izrađeni su fotogrametrijski 3D modeli gradina iz kojih je naknadno izvučeno tlocrtno stanje terena. Na tlocrtu su unesene georeferencirane točke dobivene GPS uređajem, a dokumentirani pravci ostataka kamenih struktura naznačeni su žutom bojom u programu „Auto CAD 2018“. Bijelom bojom označene su površine gradina zahvaćene rekognosciranjem, dok zelena boja naznačuje područja s većom koncentracijom zemljanog nanosa, a kao takva pogoduju nekim budućim sustavnim istraživanjima.

Završna faza uključuje obradu pokretnih arheoloških nalaza. U ovu fazu ulazi fotografiranje svih nalaza prikupljenih tijekom rekognosciranja te njihova daljnja obrada. Među više od 320 prikupljenih ulomaka lončarije prepoznato je 46 dijagnostičkih ulomaka koji su zasebno fotografirani, nacrtani u profilu, tlocrtu i presjeku i na kraju pojedinačno opisani u katalogu priloženom na samom završetku ovog rada. Napravljena je i statistička analiza prema boji presjeka i boji stijenke koja nam pruža više informacija o tehnikama pečenja keramičkih predmeta na gradinama općine Sućuraj. Također, statistički su obrađene i uspoređene vrste primjesa kao i zastupljenost dorade površine vanjske i unutrašnje stijenke.

U poglavlju „6.4. Tipologija lončarije“ obrađeni su tipovi lonaca, zdjela, minijturnih posuda, ručki, drški i dna, za koje su pronađene oblikom slične paralele na drugim nalazištima u Dalmaciji. Zaključno, prema dostupnim informacijama iz literature ponuđena je relativna datacija za sve indikativne oblike i elemente prisutne na prikupljenoj lončariji.

4. OPĆENITO O GRADINAMA U KONTEKSTU SREDNJODALMATINSKIH OTOKA

Na teritoriju Republike Hrvatske nalazi se zavidan broj arheoloških lokaliteta tipa gradina. Internetski preglednik „*Registar kulturnih dobara RH*“ prikazuje brojku od 144 takva lokaliteta raspršena unutar 21 županije.⁹ U Splitsko-dalmatinskoj županiji, pod statusom „*Zaštićenog kulturnog dobra*“, prijavljena je 51 gradina što zasigurno ne predstavlja cjelokupan broj ovakve vrste nalazišta u kulturnom krajoliku. Osim onih, koje do sada nisu pronašle svoje mjesto u registru, moramo pretpostaviti i postojanje nezanemarive brojke gradina koje još uvijek nisu otkrivene ili prepoznate kao takve. Nadalje, s ciljem shvaćanja šireg konteksta vremena u kojem nastaju takve građevine, istraživanju pridodajemo nalazišta istog tipa iz susjednih država. Definitivni kvantitativni podatci nisu nam poznati, ali izvjesno je kako možemo govoriti o najmanje nekoliko stotina gradinskih lokaliteta rasprostranjenih duž Balkanskog poluotoka. Iako mnoge prapovijesne gradine ne koegzistiraju istovremeno, svjedoče nam o društvenim prilikama i potrebama ljudi šireg područja tijekom posljednja dva tisućljeća prije nove ere. Stratigrafije mnogih gradina, u različitim oblicima, nastaju i kroz povijesna razdoblja. Preko srednjovjekovnih kaštela, kao što je Fortica u gradu Hvaru, mitraljeskih gnijezda iz Drugog svjetskog rata pa sve do aktualnih vatrogasnih osmatračnica, kao onih na gradinama Vela glava i Likova glava.¹⁰ Kontinuirani razvoj i uporaba, dodatno potvrđuje strateško pozicioniranje pri njihovoj izgradnji i ukazuje na dominaciju prapovijesnih gradina nad krajolikom koji ih okružuje.

Prijelaz iz eneolitika u rano brončano doba karakteriziraju društvene i gospodarske promjene koje posljedično mijenjaju strategiju korištenja prostora prapovijesnih zajednica.¹¹ Osnovni i prepoznatljivi produkt ovih promjena zapažamo u vidu podizanja gradina. Naime, kao glavna proizvodna grana gospodarstva nameće se stočarstvo koje uz ratarstvo pospešuje stvaranje proizvodnih viškova.¹² Stočarstvo iziskuje velike terenske površine stoga je za pretpostaviti povećanje broja dodirnih točaka na granicama susjednih plemena ili kulturnih grupa. Posljedično dolazi do potrebe zaštite kako pašnjaka za ispašu stoke tako i komunikacijskih puteva potrebnih za razmjenu i trgovinu. U krškom krajoliku, gdje je teren najčešće negostoljubiv, svaki komad obradivog tla i prostora pogodnog uzgajanju stoke od izrazite je važnosti. Stoga se gradine najčešće grade na prirodno zaštićenim vrhovima obližnjih brda. Potreba za utvrđenim visinskim naseljima dolazi do najvećeg izražaja tijekom kasnog brončanog doba. Istraživanja na jugozapadu Bosne i Hercegovine upućuju da vrhunac izgradnje gradina dolazi upravo u vrijeme kasnog brončanog doba, a isti

⁹ Stanje zabilježeno u svibnju 2022. godine

¹⁰ N. CINGELI, 2017, 5., N. VUJNOVIĆ, 1994, 54.

¹¹ M. BAŽOKA, 2020, 10.

¹² B. ČOVIĆ, 1987, 461.

trend nastavlja se nadalje kroz željezno doba.¹³ Relativno slabi stupanj istraženosti gradina srednjodalmatinskog prostora onemogućuje detaljan uvid u precizno datiranje i kronologiju ove regije.¹⁴ Veliki problem leži u tripartitnoj podjeli brončanog doba koja još uvijek nije pronašla snažno uporište u arheološkoj građi.¹⁵ Ono što znamo je da početak brončanog doba u Dalmaciji označava rasprostiranje cetinske kulture.¹⁶ Srednje brončano doba ostaje najveća nepoznanica u arheološkim izvorima. Ovom tematikom u novije vrijeme bave se V. Barbarić i A. Šokčević minuciozno proučavajući keramičku građu pronađenu na srednjodalmatinskim gradinama. Kasno brončano doba obilježavaju dokazi trgovačkih kontakata s mediteranskim svijetom. Među njima su jantarne perle i importirana lončarija, dok metalni predmeti svjedoče i o kontaktima s kulturom polja sa žarama na sjeveru Hrvatske.¹⁷ Željezna doba donose učestalije susrete lokalne materijalne kulture sa zapadnom obalom Jadrana i Mediteranom, a osobito s grčkim svijetom. Oblik života unutar utvrđenog visinskog naselja prisutan je sve do rimske okupacije u 2. i 1. st. pr. Kr. kada se gradine napuštaju, a centri sele u nova urbana središta rimskog života.¹⁸

U literaturi se ovoj vrsti lokaliteta najčešće pripisuje naseobinski karakter.¹⁹ Svakako, u nedostatku sustavnih istraživanja, određivanje funkcije gradina ostaje samo kao komparativna pretpostavka. A. Benac naglašava kako od stotinu proučavanih lokaliteta na jugozapadu Bosne i Hercegovine samo trećina posjeduje elemente naselja.²⁰ Slično tome, među 21 dokumentiranom gradinom na prostoru sjevernog Velebita, većem dijelu nije moguće utvrditi naseobinsku funkciju zbog nedostatka dokaza o trajnoj habitaciji.²¹ Unatoč malom broju sustavnih istraživanja možemo govoriti kako nisu sve gradine imale isključivo naseobinsku ulogu već su korištene na različite načine. Strateška pozicija pojedinih gradina daje im vizualnu nadmoć nad velikim područjem, a takve vjerojatno funkcioniraju kao izvidnice tj. stražarnice. Ako jednoj sličnoj gradini pridodamo snažne fortifikacijske bedeme mogla je služiti i kao refugij u vrijeme nemira.²² Gradine u svojoj bližoj okolini mogu imati i ritualne elemente u vidu nekropola ili kamenih gomila koje im pridaju određenu kultnu namjenu.²³ Ipak, ne treba isključiti ni mogućnost multifunkcionalnosti ili postojanja primarnih i sekundarnih funkcija pojedinih gradina. Naime, dugotrajan i složen proces njihove izgradnje morao je uključivati i planiranje prostora unutar bedema, tj. najučinkovitijeg načina iskorištavanja

¹³ B. ČOVIĆ, 1987, 461.

¹⁴ Z. ČUČKOVIĆ, 2017, 530

¹⁵ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 2.

¹⁶ B. ČOVIĆ, 1983., 132.

¹⁷ J. S. GAASTRA, E. CRISTIANI, V. BARBARIĆ, 2014, 10.

¹⁸ J. S. GAASTRA, E. CRISTIANI, V. BARBARIĆ, 2014, 10.

¹⁹ B. ČOVIĆ, 1965, 30., Š. BATOVIĆ, 1983, 352.

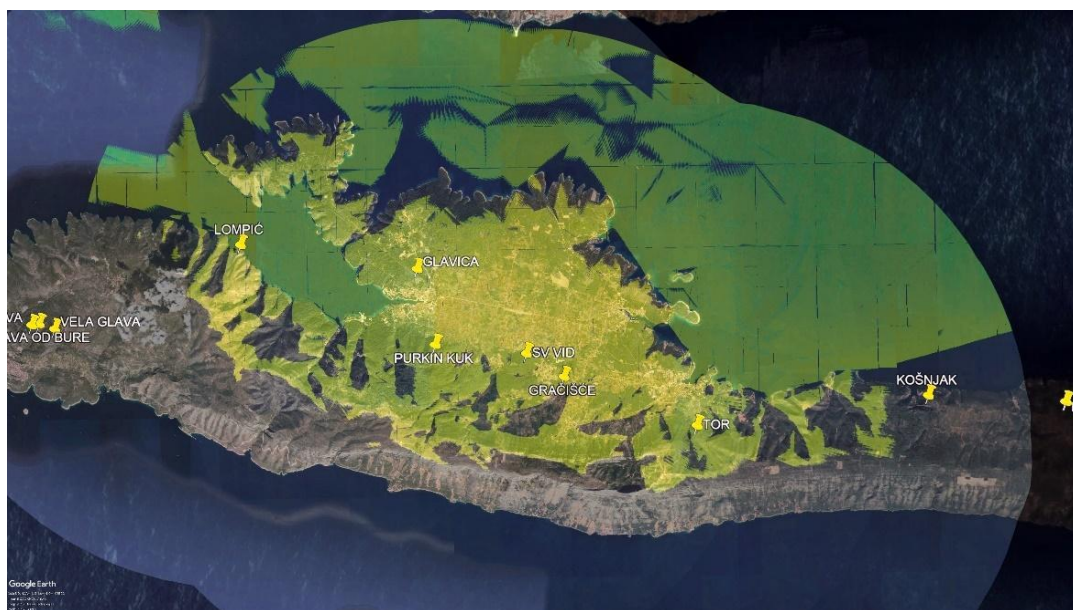
²⁰ A. BENAC, 1985, 198.

²¹ P. DOMINES PETER, 2019, 68.

²² B. ČOVIĆ, 1987, 460.

²³ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 312.

potencijala istog. Prema tome, teorija „jedna gradina - jedna funkcija“ ne doima se nimalo praktičnom. Namjena i važnost određene gradine mijenjala se kroz vrijeme usporedno s načinom iskorištavanja prostora i resursa koji je okružuju. Nadalje, mali broj potvrđenih naselja, neproporcionalan je ukupnom broju poznatih gradina i sugerira kako jedna samostalna gradina ne predstavlja jednu zasebnu zajednicu već samo mali dio sustava kojim lokalno pleme ili kulturna grupa upravlja nepreglednim terenom. Sustav je bio sačinjen od nekoliko vizualno povezanih gradina, različitih dimenzija i topografije, čiji smještaj u prostoru određuje njihovu funkciju u službi prema matičnom naselju. Na taj način gradine egzistiraju u međusobnoj simbiozi uspostavom „vizualnog bedema“ koji im pruža sigurnost i sklonište te omogućava nadziranje velikog područja unutar svojih granica, ali često i mnogo šire.²⁴

Slika 4 - Preklap vizualne komunikacije s gradina koje okružuju Starogradsko polje, izradio: J. Barbarić

Bedemi su podizani tehnikom suhozida, najčešće, od neobrađenog vapnenačkog kamena kojim krški krajolik obiluje. Nedostatak vezivnog materijala, zajedno s klimatskim prilikama, uzroci su stanja u kakvom ih nalazimo danas.²⁵ Izvorni bedemi sačuvani su u tragovima dok je glavina rasuta u obliku kamene sipine, nerijetko, pomiješane s ulomcima prapovijesne lončarije. Masa kamene sipine odaje samo nagovještaj prvotnog izgleda gradina, ali i potiče mnoga pitanja kao ona o broju ljudi i utrošku vremena potrebnog za izgradnju takvih monumentalnih građevina. Smjer pružanja bedema pretežno uvjetuje topografija terena kojoj je izgradnja podređena, s ciljem smanjenja sveukupnog obima posla, iskorištavajući

²⁴Kolega D. Balaban uspješno je odradio eksperiment zvučne povezanosti između gradina Likova glava i Liković tijekom kojeg je puhanjem u rog potvrdio mogućnost komunikacije među dvjema gradinama.

²⁵ I. ŠUTA, 2016, 16.

pritom prirodne tvorevine na lokaciji. Često bedem samo spaja dvije ili više stijena pa tako pomoću manje količine materijala pravi nepravilni kompleks podzida i terasa, međusobno isprepletenih, kako bi tvorili jedinstvenu obrambenu strukturu. Potreba za podizanjem megalitnih zidova dolazi do izražaja na prostoru gdje je pristup gradini najugroženiji. Dijelovi bedema koji su činili ulaz u gradinski prostor danas su sačuvani u obliku visokih kamenih gomila, od kojih su neke visoke i do 4 metra, kao one na gradinama Grčka gomila ili Vela Moševčica.²⁶ Na gradini Vela Moševčica, pristup naseobinskom prostoru ograđen je još jednim redom suhozida koji se nalazio približno 100 metara prije glavnog bedema i tako činio prvi stupanj sigurnosti. Gradina Kopila na otoku Korčuli bazirala je svoju obranu na dvjema kulama smještenim pri ulazu na udaljenosti od dvadesetak metara jedna od druge.²⁷ Mjesta ulaza najčešće se teško raspoznaju među masom kamene sipine rastresene niz padine uzvišenja. Ipak, na gradinama Liković, Grčka gomila i Vela Moševčica postoje indikacije kako je uski pristupni put pratio glavni bedem na njegovom vanjskom licu prema zapadu i sjeveru gdje je onda postojalo predviđeno mjesto za ulazak u gradinu. Kompleksnost ovakvog pristupa primorala bi potencijalne napadače u neugodan položaj tijekom prolaska podno obrane glavnog bedema. Zasigurno slične indikacije postoje na mnogim srednjodalmatinskim gradinama, no one mogu biti dokazane tek nakon opsežnih sustavnih istraživanja.²⁸

Nedostatak istraživanja utjecao je i na naše poznavanje stambenog aspekta unutar naselja. Prema dostupnosti građevinskog materijala, uvriježeno je mišljenje kako su nastambe bile izrađivane u kombinaciji drva i kamena, ali također i korištenjem lijepa.²⁹ Iako će drvena građa rijetko premostiti izazove vremena izvjesno je kako su brončanodobni ljudi bili vješti brodograditelji, a samim time i vrsni poznavaoци obrade drva. Tijekom terenskog pregleda, na svim gradinama dokumentirano je i prisustvo kućnog lijepa. Tehnika se koristila miješanjem zemljane gline i raznolike makije ili pruća kako bi se što efikasnije izolirala unutrašnjost nastambi od vanjskih klimatskih utjecaja. Strmije litice najčešće su podzidavane stvarajući tako ravne terase pogodne za naseljavanje.

²⁶ N. VUJNOVIĆ, 1990, 55.

²⁷ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 312.

²⁸ A. MILETIĆ, 2014, 118.

²⁹ K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 2011, 15.

Slika 5 - Ostaci južnog bedema na gradini Likova glava, foto: J. Barbarić

Ovdje treba napomenuti i ostale varijante naseljavanja u brončanom i željeznom dobu. Riječ je o slabo poznatim naseljima na otvorenom koje teško prepoznamo u kulturnom krajoliku ponajviše iz razloga što ostavljaju plitke arheološke slojeve. Takozvana „vangradinska“ naselja najranije su uočena u zapadnoj Hercegovini te ih P. Oreč pripisuje posuškoj kulturi.³⁰ Nešto kasnije B. Čović prepoznaje ovu vrstu naselja kao eneolitski supstrat u ranom brončanom dobu dijeleći ih na: izvangradinska naselja koncentričnog tipa i izvangradinska naselja razbijenog tipa.³¹ U novije vrijeme, veliki broj takvih nalazišta zabilježen je uz Limsku dragu na zapadu Istarskog poluotoka.³² Uz gradine i vangradinska naselja postoje brojni dokazi o korištenju špiljskog prostora u brončanom i željeznom dobu. Jedan od najpoznatijih je Vaganačka pećina na padinama Velebita u kojoj kroz faze 6 - 8 pratimo kulturni razvoj od ranog do završetka kasnog brončanog doba.³³ Na poluotoku Pelješcu, nedaleko od gradine Grad, nalazi se špilja Nakovana u kojoj su uspješno rekonstruirani obredni običaji lokalnog stanovništva s kraja željeznog doba.³⁴ Otok Hvar poznat je po kasnoneolitičkoj hvarskoj kulturi koju G. Novak izdvaja nakon istraživanja provedenih u Markovoj i Grapčevoj špilji, ali i mnogim drugim pećinama skrivenim većinom na istočnom dijelu otoka.³⁵ Na samom području Bogomolja N. Vujnović dokumentira više špiljskih objekata.³⁶ Kao najzanimljivije vrijedi izdvojiti jamu-špilju nad uvalom Kozja, u kojoj su zabilježena dva izvora vode kao

³⁰ P. OREČ, 1978, 181–289.

³¹ B. ČOVIĆ, 1987, 472.

³² K. BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, 2011, 64.

³³ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 7.

³⁴ S. FORENBAHER, T. KAISER, 2003, 83.

³⁵ G. NOVAK, 1960, 150. – 157.

³⁶ N. VUJNOVIĆ, 1990, 56. – 57.

i špilju nad uvalom Stara. Potonja se nalazi u neposrednoj blizini gradina Liković i Grčka gomila s kojima razmjenjuje izravnu vizualnu komunikaciju. Postojanje špiljskog taloga nagovještava mogućnost njenog korištenja kroz prapovijest no definitivna funkcija za sada ostaje nepoznata.³⁷

U starijoj literaturi, razumijevanje brončanog i željeznog doba srednjodalmatinskih otoka velikim se dijelom oslanja na arheološka istraživanja kopnenih nalazišta teritorija Hrvatske i zapadne Bosne i Hercegovine. Otocima su posljedično pripisane iste kulturne i gospodarske karakteristike vremena koje će tek kasnije biti potvrđene ili opovrgnute. Prvu opširnu sintezu prapovijesti srednjodalmatinskih otoka, nakon višegodišnjih istraživanja donosi „Projekt Jadranski otoci“, kojeg, među timom stručnjaka, predvodi B. Kirigin. Kroz projekt je dokumentiran i digitaliziran značajan broj novih arheoloških nalazišta sa 6 jadranskih otoka: Šolte, Brača, Hvara, Visa, Svetca i Palagruže.³⁸ Primjerice, samo je arheološka karta otoka Hvara tijekom ovog projekta obogaćena za približno 600, do prije nepoznatih nalazišta. Pojedinačno, svaki novi prapovijesni lokalitet od izrazitog je lokalnog značaja, no cjelokupna važnost očituje se u njihovoj kvantiteti donoseći novi kontekst u shvaćanju prapovijesnog života na otocima. U nedostatku veće sustavne istraženosti, prapovijest otoka može se selektivno uspoređivati s istovremenom situacijom na kopnu dok preciznije informacije treba tražiti u međuotočnoj komparaciji. Razlog tome je specifična prirodna izoliranost otoka koja prisiljava na njihovu samoodrživost, a sukladno i određenu neovisnost o kopnu.

Kada govorimo o maritimnim aktivnostima, u literaturi se dobiva dojam pretjerane izraženosti prekomorske trgovine, isključivo iz razloga, što importirane predmete relativno jednostavno raspoznajemo među lokalnom, manje poznatom, lončarijom. Ipak, u ranom i srednjem brončanom dobu, primarni značaj maritimnih aktivnosti koje pospješuju samoodrživost otoka zasigurno dolazi u vidu ribarenja. Dokaze o prehrani baziranoj na ribi i morskim plodovima nalazimo u mnogim srednjodalmatinskim špiljama, dok su u Veloj spili na Korčuli dokumentirani i ulovi dubokomorske ribe kao što su tune, sabljarke i dupini.³⁹ Na dislociranim otocima, a naročito kod siromašnijih slojeva društva, ista vrsta prehrane dominira cijelim srednjim vijekom sve do kraja 19. stoljeća. O važnosti ribarstva govori i „Hvarski statut“ iz 1331. godine kojim se donosi zakon o zabrani prodaje ulova izvan lokalne ribarnice.⁴⁰ Uz ribarstvo, stočarstvo preuzima primat među gospodarskim djelatnostima brončanog doba na otocima. Najjasniji primjer dolazi s gradine Rat kod Ložišća na zapadnom dijelu otoka Brača. Analize ostataka faune pokazuju kako je stoka u vrijeme ranog i kasnog brončanog doba uzgajana primarno zbog mesa, dok starost jedinki u srednjem brončanom

³⁷ N. VUJNOVIĆ, 1990, 57.

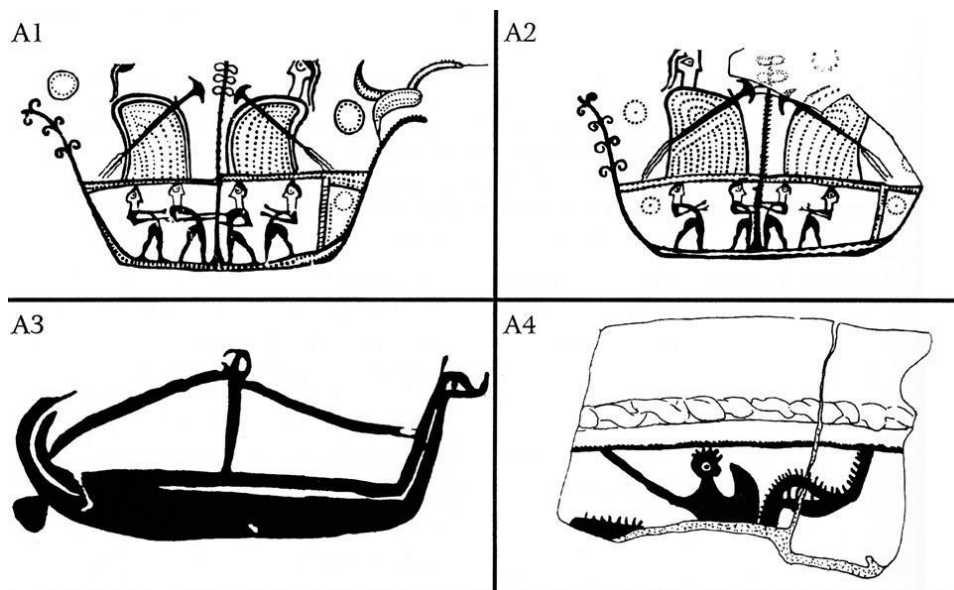
³⁸ B. KIRIGIN et al, 1998, 44.

³⁹ D. RADIĆ, 2009, 15.

⁴⁰ HVARSKI STATUT, 1331, 146.

dobu sugerira većinsko iskorištavanje sekundarnih proizvoda poput mlijeka, vune ili vuče.⁴¹ Ovce i koze čine najveći udio prikupljenih životinjskih ostataka (80%), dok su u manjem obimu prisutni: svinja (8%), govedo (4.6%) i domesticirani psi koji ne pokazuju tragove mesarenja.⁴²

Tijekom srednjeg i kasnog brončanog doba dolazi do ubrzanog razvoja gospodarstva utemeljenog na ribarstvu, stočarstvu i poljoprivredi. Snažno gospodarstvo, koje zadovoljava osnovne potrebe zajednice, stvara plodno tlo za početak intenzivnije prekomorske trgovine i razmjene dobara. Upravo je u to vrijeme datiran vrhunac života na gradini Škrip, još jednom važnom brončanodobnom središtu otoka Brača. Trgovinu, razmjenu ili gusarenje na ovom lokalitetu potvrđuju zanimljivi nalazi nekoliko ulomaka kasnoheladske IIIc mikenske keramike za koju autori smatraju da na Brač dolazi preko centara s kojima Mikenjani trguju na jugu Italije.⁴³ Srednjodalmatinski otoci nalazili su se na izravnom pravcu prekomorske trgovine jantarom i drugim skupocjenim predmetima koji je pratio istočnu obalu Jadrana preko sjeverne Dalmacije prema Istri, odakle se kopnom pružao nadalje k sjeveru Europe. Ovdje vrijedi napomenuti jedinstveni nalaz iz uvale Zambratija na sjeverozapadnom dijelu istarskog poluotoka. Riječ je o kasnobrončanodobnom, šivanom brodu koji je sačuvan u dužini od 6 metara i predstavlja najstariji dokaz ovakve tehnike brodogradnje na Mediteranu.⁴⁴

Slika 6 - Prikazi brodova na mikenskoj lončariji (prema M. WEDDE, 1999, T. LXXXVIII)

⁴¹ J. S. GAASTRA, E. CRISTIANI, V. BARBARIĆ, 2014, 16.

⁴² J. S. GAASTRA, E. CRISTIANI, V. BARBARIĆ, 2014, 15.

⁴³ B. KIRIGIN et al, 1998, 40.

⁴⁴ I. KONCANI UHAČ, M. UHAČ, 2012, 537.

Trgovačke veze između juga Italije i Dalmacije postojale su od najranijih vremena prapovijesti. Pretpostavljena ruta koristila se vizualnom komunikacijom između otoka koji bi, nakon napornog dana plovidbe, pomorcima pružali zaklon i sigurno sidrište. Započevši od juga Italije to su otoci Termiti, Pianosa, Palagruža, Sušac, Svetac i naposljetku Vis, udaljen samo dan plovidbe od većine otoka srednje Dalmacije.⁴⁵

Salamandrija je najznačajnije nalazište Vele Palagruže koja pruža uvid u njeno korištenje od neolitika, preko ranog brončanog doba i cetinske kulture, sve do Diomedeovog svetišta krajem željeznog doba tj. početkom grčke kolonizacije Jadrana.⁴⁶ Na otoku Visu kroz željezno doba egzistira 5 gradina na lokalitetima: Sv. Duh, Gradac, Stračine, Sv. Vid i Talež.⁴⁷ Terenskim pregledom gradine Talež i obližnje Vele Gomile prikupljeno je na desetke tisuća ulomaka prapovijesne keramike. Zanimljivo je da 8.3% ukupne keramičke građe svoje izvorište pronalazi u Grčkoj što zajedno s velikom prisutnošću željezne rudače svjedoči o viškoj trgovini najcjenjenijim željeznodobnim dobrima.⁴⁸ Blagodati i bogatstvo pučine lastovskog otočja također su prepoznate od davnina. U brončanom i željeznom dobu to se očituje na gradini Kaštel smještenoj iznad sela Lastovo, ali i na nekim obalnim nalazištima kao u uvali Skrivena luka.⁴⁹ Brojnost nalaza karakteristične željeznodobne lončarije, zajedno s ostacima same željezne rude, naglo opada polovinom 1. tisućljeća prije Krista kada dolazi do povećanog grčkog utjecaja vidljivog među prikupljenim materijalom.⁵⁰

Za kulminaciju prekomorske trgovine ovog razdoblja bit će zaslužni kontakti, sada već snažnih i neovisnih otočnih zajednica, sa sve učestalijim grčkim ekspedicijama u akvatorij Jadranskog mora. Starosjedioci Korčule i Pelješca objeručke prihvaćaju trend uvezenih luksuznih izrađevina koje postaju neophodan element u prikazu moći elitnih slojeva društva. Otok Korčula i poluotok Pelješac svojim pružanjem čine poveznicu srednjeg i južnog Jadrana preko koje se plovilo do plodne doline u delti rijeke Neretve, a odakle trgovački putevi sežu duboko prema unutrašnjost Bosne i Hercegovine.⁵¹ Takozvani, „*Manijski zaljev*“ često će se spominjati u antičkoj literaturi kao geografski okvir za prostor između rta Ploča na sjeveru i poluotoka Pelješca na jugu. Ipak, S. Čače kao centar sjecišta razmjene između mora i kopna prepoznaje Neretvanski kanal s velikim trgovačkim središtem u antičkoj Naroni.⁵² O specifičnosti smještaja predantičke Narone svjedoče brojne kamene gomile koje nerijetko dolaze u većim skupinama od 5 ili 8 grobova. Sustavnim istraživanjem, osim keramičkih i metalnih nalaza, dokumentirane su jantarne i

⁴⁵M. BRATANIĆ, M. KOZLIČIĆ, 2001, 112.

⁴⁶S. FORENBAHER, 2015, 249., B. KIRIGIN 1998, 21.

⁴⁷S. FORENBAHER et al, 1994., 35.

⁴⁸B. KIRIGIN et al, 1998, 25.

⁴⁹S. FORENBAHER, 2009, 15.

⁵⁰S. FORENBAHER, 2019, 130.

⁵¹D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 307.

⁵²S. ČAČE, 1996, 57.

staklene perle karakteristične za sjevernije dijelove kopnene Hrvatske.⁵³ Starije brončano doba Pelješca dokumentirano je skromnim iskopavanjima u pećini Gudnja, nedaleko od Stona, na samom istoku poluotoka.⁵⁴ Ono što će Pelješac istaknuti na arheološkim kartama prapovijesne Hrvatske prvenstveno su nalazišta zapadnog dijela poluotoka. Kontinuitet naseljavanja ovog područja u brončano i željezno doba ostao je sačuvan u vidu dvije gradine, tri špilje i osamdeset pet kamenih gomila dokumentiranih za vrijeme terenskog pregleda područja Nakovane.⁵⁵ Mnoge su gomile oštećene, međutim površinski nalazi svjedoče istovremenom korištenju lokalne i fine helenističke keramike. Brojnost kamenih gomila, te impresivni dokazi o ilirskom svetištu unutar špilje Nakovana, potiču arheologe na dodatna istraživanja. Posljednja kampanja iz 2021. godine dati će nova saznanja o kompleksnosti križanja trgovačkih utjecaja na zapadu poluotoka Pelješca. Dva groba u ravnom terenu otkrivena su na južnoj padini Zmijina brda u neposrednoj blizini kamenih gomila.⁵⁶ Ukopi su okvirno datirani u 11. i 7. stoljeće prije Krista, odnosno kasno brončano i rano željezno doba, a bogati metalni nalazi svjedoče o prisustvu južnojadranske kulturne skupine s povremenim utjecajima glasilačke kulture.⁵⁷

Otok Korčula smješten je na udaljenosti od svega nekoliko nautičkih milja južno od poluotoka Pelješca. Krajnji zapadni vrh otoka zadire duboko u otvoreno more pa je i danas često odmorište mnogim pomorcima, a naročito za ljetnih mjeseci. Otvoreno more i duboka uvala Vele Luke oblikovali su život prapovijesnih stanovnika Vele spile, ali i ostatka otoka u cijelosti. Istočna strana poznata je po općini Lumbarda gdje je pronađena istoimena psefizma svjedoči o prvim pisanim doticajima domicilnog i grčkog stanovništva. Dokument „*Lumbardske psefizme*“ dolazi kao šturi „*in medias res*“ u prapovijest srednje Dalmacije čiju genezu arheolozi još uvijek u potpunosti ne razumiju. U vremenu koje je prethodilo psefizmi na otoku egzistira najmanje osam gradina od kojih vrijedi izdvojiti gradinu Kopila iznad Blatskog polja, gradinu Stine kod zaseoka Brdo kao i gradinu kod Smokvice koja je nadzirala glavnu kopnenu komunikaciju otokom.⁵⁸ Navedene gradine smještene su u unutrašnjosti otoka te nadziru važne geografske točke u prostoru. Gradina Stine i pripadajuće podgrađe strateški su pozicionirani na uzvišenju koje nadgleda pomorski promet uskim Pelješkim kanalom.⁵⁹ Ovaj položaj udaljen je svega nekoliko milja plovidbe i par sati pješaćenja od ranije spomenutih lokaliteta kod Nakovane. Poveznica je vidljiva i u tome što se većina

⁵³ I. MAROVIĆ, 1980, 45. – 48.

⁵⁴ N. PETRIĆ, 1980, 113.

⁵⁵ S. FORENBAHER, B. KIRIGIN, N. VUJNOVIĆ, 2001, 46.

⁵⁶ D. PERKIĆ, M. DIZDAR, H. POTREBICA, I. PAMIĆ, 2021, 79.

⁵⁷ D. PERKIĆ, M. DIZDAR, H. POTREBICA, I. PAMIĆ, 2021, 69. – 79.

⁵⁸ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 307. – 308.

⁵⁹ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 310.

prikupljenog materijala na gradini datira u vrijeme 4. do 1. stoljeća prije Krista što je istovremeno s helenističkim nalazima iz špilje u Nakovani.⁶⁰

Zlatno doba otoka Korčule, iz druge polovice 1. tisućljeća, najizraženije je na gradini Kopila. Iako znatno uvučena u kopno otoka, s uzvišenja od 225 metara, uspješno je nadzirala cijeli zaljev Vele Luke, preko Visa, Šćedra i južnih obala otoka Hvara, sve do Pelješkog kanala na istoku.⁶¹ Podno uzvišenja nalazi se veliko Blatsko polje s visokom razinom podzemnih voda što je zasigurno pogodovalo izgradnji snažnog samoodrživog gospodarstva. Istraživanja gradine Kopila, do trenutka pisanja ovog rada, većinski su usmjerena na pripadajuću nekropolu smještenu oko 400 metara južnije. U jedinstvenim grobnim cjelinama, koje autori opisuju kao „*minijature zigurate*“, pronađeni su skeletni ukopi korčulanske elite datirani od 6. do 1. stoljeća prije Krista.⁶² Status elite manifestira se kroz brojne skupocjene priloge priložene uz pokojnike. Riječ je o srebrnom, brončanom, staklenom i jantarnom nakitu, pregršt precizno izrađene helenističke lončarije, ali i brojnom oružju koje je bilo neizostavan dio grobnog inventara odraslih muškaraca.⁶³ Široko porijeklo određenih priloga govori o ustaljenom sustavu trgovine koji na zavidnoj razini funkcionira kroz kasno željezno doba otoka Korčule. Preciznije, radi se o baltičkom jantaru, egipatskom i sjevernoafričkom staklu, apulskoj i isejskoj lončariji.⁶⁴ Nalaz grčko-ilirskog tipa kacige, kakve su otprije poznate s Brača, Hvara, Visa i Pelješca, ali i šire okolice Narone i Imotskog polja, dodatno će potvrditi konstantne prekomorske veze srednje Dalmacije.⁶⁵

Iako su obje gradine smještene podalje od mora na njima nalazimo jasne dokaze o intenzivnoj prekomorskoj trgovini. Arheolozi ovako stanje objašnjavaju postojanjem uparenih gradinskih objekata u obližnjim morskim uvalama.⁶⁶ Prema autorima, gradina Sveti Ivan, na ulazu u zaljev Vele Luke, služi kao posrednik u trgovini s gradinom Kopila, dok su na isti način povezane gradina Stine i priobalna gradina Sveti Antun na istočnom dijelu otoka.⁶⁷

⁶⁰ S. FORENBAHER, B. KIRIGIN, N. VUJNOVIĆ, 2001, 50.

⁶¹ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 311.

⁶² D. RADIĆ, I. BORZIĆ, A. ETEROVIĆ BORZIĆ, D. RADOVČIĆ, 2017, 190.

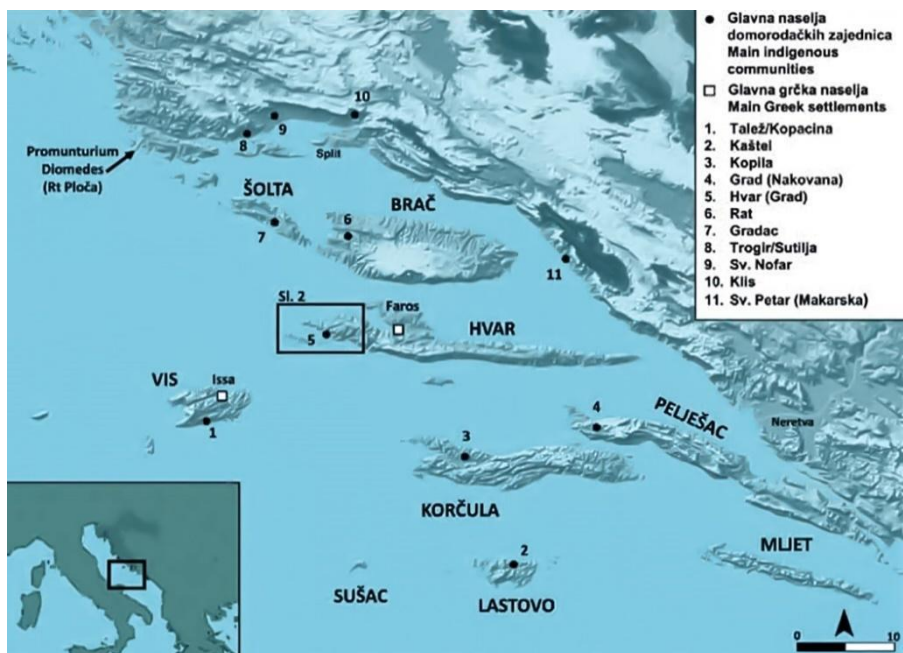
⁶³ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, A. ETEROVIĆ BORZIĆ, D. RADOVČIĆ, 2017, 189. – 192.

⁶⁴ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, A. ETEROVIĆ BORZIĆ, D. RADOVČIĆ, 2017, 189. – 192.

⁶⁵ I. MAROVIĆ, 2006, 50.

⁶⁶ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 317.

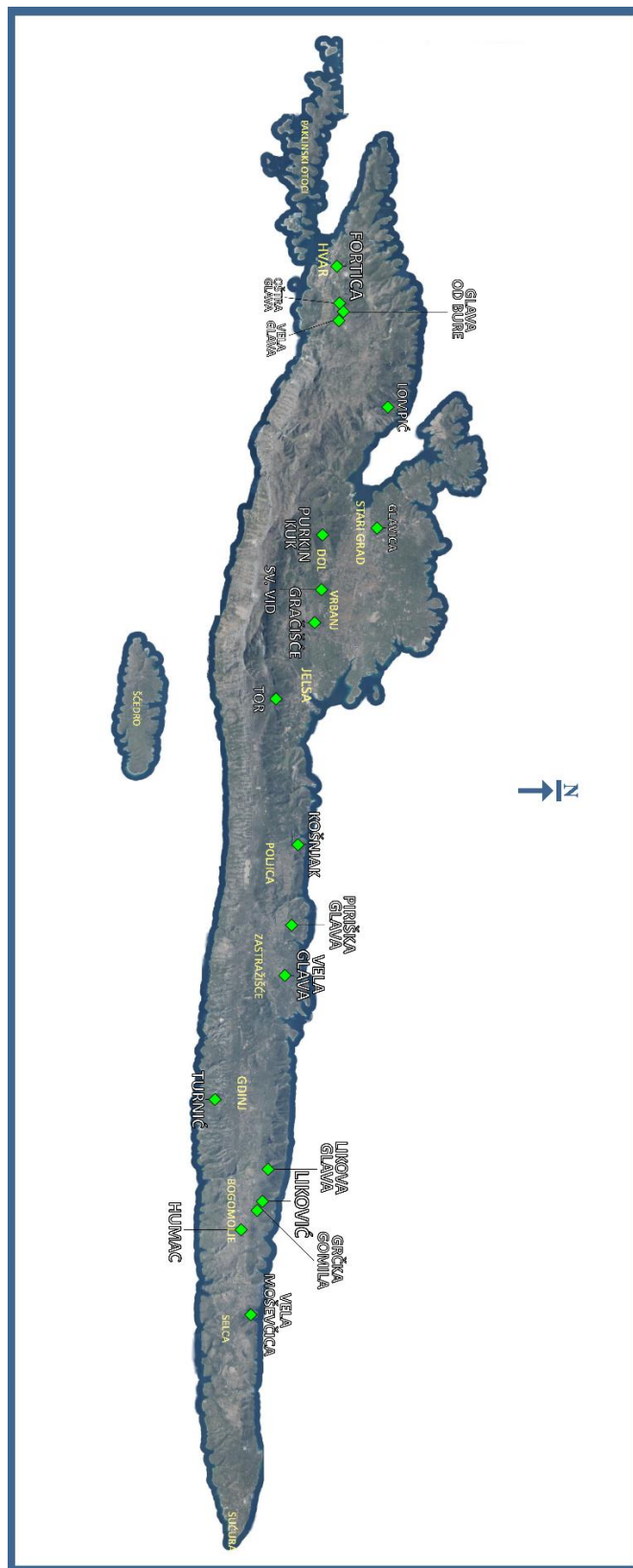
⁶⁷ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 317.

Slika 7 - Glavna naselja domorodačkih zajednica srednje Dalmacije (prema B. Kirigin i V. Gaffney, 2021., 68. sl. 1)

Ovaj kratki presjek brončanog i željeznog doba napravljen je s ciljem jasnijeg shvaćanja kompleksnih događanja koja u ovom dugom periodu okružuju otok Hvar. Dužinom od 72 kilometra, otok Hvar smješten je u središtu geografskog okvira kojeg nazivamo srednjodalmatinskim otocima. Na 12 nautičkih milja južno od hvarske luke nalazi se ulaz u uvalu grada Visa tj. antičke Isse. Sjeverno pogled seže prema Splitskim vratima, otvorenom tjesnacu između otoka Šolte i Brača. Prolaz je u brončanome dobu nadziran od zajednica situiranih na ranije spomenutoj gradini Rat, a preko njega se i danas odvija glavna tranzitnog prometa ovog područja. Istočni vrh otoka Hvara udaljen je svega 3 nautičke milje od kopna, strmih padina planinskog masiva Biokovo i plodnih dolina u zaleđu. Na jugoistoku se naziru, arheološki najbogatiji, zapadni vrhovi poluotoka Pelješca i otoka Korčule.

Usporedno pružanju južnog središnjeg dijela otoka nalazi se otočić Šćedro. Zbog podmorskog obilja, Hvarani ga danas koriste u višednevnim ribolovnim pothvatima, dok brojne kamene gomile razbacane diljem otoka svjedoče o njegovom značaju u prapovijesti. Vrijedi napomenuti kako se s viših točaka na otoku Hvaru često jasno vidi Sušac, a nešto rjeđe iz obzora isplivaju hridi Vele i Male Palagruže, ali i sama obala istočne Italije.

Slika 8 – Prapovijesne gradine na otoku Hvaru, izradio: J. Barbarić

4.1. GRADINE OTOKA HVARA

Brončano i željezno doba otoka Hvara izvrsno je dokumentirano u vidu broja prepoznatih i registriranih prapovijesnih nalazišta duž otoka.⁶⁸ Ipak, kronični nedostatak sustavnih istraživanja gradinskih lokaliteta ne dopušta stvaranje cjelovite slike ovog vremena dok njihov kronološki slijed ostaje u potpunosti nepoznat. Započevši od zapada otoka, u Markovoj špilji, G. Novak bilježi kontinuitet naseljavanja u rasponu od 6000. g. pr. Kr. Do 200 g. poslije Krista koji uključuje i kulturne slojeve brončanog i željeznog doba.⁶⁹ Terenskim pregledom bliže okolice Fortice, pretpostavljeno je nekadašnje postojanje gradinskog naselja iznad hvarske luke. Četvrtina prikupljene keramičke građe datira se u kasno brončano doba, dok 75% pripada ranom željeznom dobu. Nadalje, prisustvo grčkog i apulijskog materijala, vremenski određuje nalaze u razdoblje od 9. do 4. stoljeća prije Krista što je istovremeno velikim gradinskim središtima u Kopili, Nakovani i Taležu.⁷⁰ Nešto kasnije, kroz projekt „*HVAR – tvrđava kulture*“ vrše se sustavna istraživanja srednjovjekovne utvrde Fortica. Nalazi pri sondiranju potvrđuju korištenje ovog prostora u prapovijesno doba, ali ne u obimu koje priliči glavnom središtu zapadnog dijela otoka u vremenu brončanog i željeznog doba.⁷¹ Ipak, sondažna istraživanja pokazala su kako je kameni živac zaravnat miniranjem u svrhu stvaranja iskoristivih površina pri izgradnji srednjovjekovnog kaštela. Ova, ali i mnoge druge adaptacije terena, zajedno sa stoljetnom erozijom zemlje možda su zaslužni za nedostatak dokaza o snažnoj prapovijesnoj gradini. Takva situacija potvrđena je manjim sondiranjima 2021. godine vršenim na padinama jugozapadno od same utvrde. Pozicije četiri istražene sonde određene su korištenjem pasa kao biodetektora u nalaženju osteoloških ostataka s ciljem pronalaska željeznodobne nekropole grada Hvara. Istraživanje nažalost nije urodilo plodom, ali je ukazalo na problematiku izražene erozije tla pri korištenju ove moderne arheološke metode.⁷² Najveća grupacija kamenih gomila na otoku pronađena je na oko 2 kilometra sjeverozapadno od Fortice, a autori je direktno povezuju s pretpostavljenom gradinom u gradu Hvaru.⁷³ O nekropoli iznad uvale Vira bit će više rečeno u naknadnom poglavlju, ali ovdje svakako vrijedi istaknuti mogućnost pripadnosti ovih gomila nekom drugom, do sada neotkrivenom, gradinskom ili vangradinskom naselju. U samom gradu Hvaru, na području podgradinskog prostora vršena su brojna manja sondiranja od kojih je većina zaštitnog karaktera.⁷⁴ Dio prikupljene građe autori datiraju u kasno brončano do kraja željeznog doba, a zanimljivi su i nalazi južnoitalske ranogeometrijske keramike koji dokazuju

⁶⁸ B. KIRIGIN et al, 1997, 9. – 215.

⁶⁹ G. NOVAK, 1972, 17.

⁷⁰ B. KIRIGIN et al., 1998, 33.

⁷¹ N. CINGELI, 2017, 36. – 43.

⁷² Usmeno priopćenje voditeljice istraživanja M. Ugarković.

⁷³ B. KIRIGIN et al., 1998, 33.

⁷⁴ E. VISKOVIĆ, 2019, 9. – 11.

prekomorske veze već u 9. stoljeću prije Krista.⁷⁵ Istočno od grada Hvara prepoznato je još nekoliko prapovijesnih gradina u nizu na pozicijama Napoleon, Oštra Glava, Glava od bure te Vela Glava. Topografski smještaj ovih gradina implicira na njihovo korištenje u vidu osmatračnica. Naime, gradina Vela Glava s uzvišenja od 331 metra nadvija se nad hvarskom lukom i Paklenim otocima, a s ovog istaknutog položaja vidljiva su i splitska vrata kao i dio Hvarskog kanala prema ulazu u starogradsku uvalu. Možda je najvažnija činjenica da se gradina nalazi nedaleko od jedine veće obradive površine na ovom dijelu otoka, a preko koje kopnena komunikacija vodi prema istoku tj. antičkom Farosu.

Antički Faros ili današnji Stari Grad, smješten je na kraju, 4 nautičke milje, duboke morske uvale u čijem se zaleđu prostire veliko Starogradsko polje. U polju je sačuvana grčka katarska podjela zemljišta, što čini Farosku horu iznimnim kulturnim krajolikom uvrštenim na UNESCO-ovu Listu svjetske baštine. Pronalazak pisanog kamenog natpisa govori kako su Grci osnovali koloniju na mjestu Staroga Grada oko 385./384. godine prije Krista, dok je domicilno stanovništvo naseljavalo utvrđene položaje u bližoj okolici plodnog polja.⁷⁶ Dodatnu potvrdu dobivamo kroz jedan od rijetkih antičkih spomena gradinskog naselja kojeg bilježi Diodor Sicilski, istovremenik Cezara u 1. stoljeću prije Krista, u svom opisu kolonizacije otoka Hvara.⁷⁷ Uz središnju otočku ravnicu danas nalazimo tri gradinska naselja na položajima Purkin Kuk iznad sela Dol, Sveti Vid kod Vrbanja i Gračišće na uzvisini Ravan.⁷⁸ M. Zaninović pretpostavlja kako upravo Purkin Kuk, zajedno s pridruženom lučkom gradinom na brežuljku Glavica iznad starogradske luke, čine utvrđeno željeznodobno središte o kojem Diodor govori u svojim opisima.⁷⁹ Kombinacija plodnog polja, lučke i kopnene gradine kao i prisustvo grčkog materijala neodoljivo podsjeća na, godinama kasnije utemeljenu, tezu o željeznodobnom kompleksu u Kopili i pridruženoj gradini Sveti Ivan. Zbog intenzivnog i kontinuiranog naseljavanja Staroga Grada, istraženost brončanog i željeznog doba većinski je poznata kroz slučajne nalaze pri istraživanju kasnijih antičkih i srednjovjekovnih vremena. Najrecentnija istraživanja iz 2021. godine odnose se na poznavanje prapovijesti ovog prostora i odvijaju se uz fortifikacijski bedem na spomenutoj gradini Gračišće. Iako su analize s istraživanja još uvijek u tijeku, pronađeni keramički ulomci upućuju na korištenje ovog prostora kroz srednje i kasno brončano doba, a metode apsolutnog datiranja provedene na jednom životinjskom zubu daju vremenski raspon između 15. – 13. st. pr. Kr.⁸⁰ Slično dostupnim podacima s gradine Rat, ostaci faune sakupljeni prilikom istraživanja Gračišća ukazuju na prisutnost domaćih životinja kao što su ovce, koze i goveda.⁸¹ Rezultati analize

⁷⁵ E. VISKOVIĆ, 2017, 25.

⁷⁶ M. ZANINOVIĆ, 1997, 9.

⁷⁷ D. SICILSKI, knjiga XV, 13. – 14.

⁷⁸ M. ZANINOVIĆ, 1997, 9.

⁷⁹ M. ZANINOVIĆ, 1997, 8. – 10.

⁸⁰ Usmeno priopćenje voditeljice istraživanja M. Ugarković

⁸¹ Usmeno priopćenje voditeljice istraživanja M. Ugarković

životinjskih kostiju izrazito su važni jer potvrđuju da je stočarstvo, kao klasična gospodarska djelatnost brončanog doba, bilo prisutno i na otoku Hvaru.

Od gradine Gračišće prema istoku uskoro nailazimo na kraj velike plodne ravnice koja završava u zaleđu mjesta Jelsa gdje se teren počinje uzdizati prema dugoj i uskoj visoravni istočnog dijela otoka zvanog Plame.⁸² Kao predimenzionirani kamen međaš na križanju ova dva kontrastna reljefa nalazi se grčka kula Tor. Dimenzije kule su 7.20 x 6.20 metara u tlocrtu, što s visinom od 8 metara sugerira složenu organizaciju i jasan smisao pri njezinoj izgradnji.⁸³ Korištenjem takozvane „*kiklopske gradnje*“ kula je podignuta u vrijeme helenizma, negdje kroz 4. st. pr. Kr.⁸⁴ O predgrčkom razdoblju na otoku više nam govori činjenica da Tor nasjeda na urušenje kamene strukture koja se nalazila na istome mjestu.

Nakon istraživanja šezdesetih godina dvadesetog stoljeća M. Zaninović donosi zaključak kako kula nastaje na mjestu starijeg gradinskog objekta iz željeznog doba.⁸⁵ Kasniji istraživači nisu u potpunosti uvjereni radi li se doista o prapovijesnoj gradini ili velikoj kamenoj gomili, te ističu potrebu daljnjih istraživanja šire okolice kule.⁸⁶ U oba slučaja, primarna funkcija ovog dislociranog lokaliteta ostaje ista, a to je nadziranje prekootočnog komunikacijskog puta i mogućih nadolazećih opasnosti s istoka. Konačno, to će potvrditi i kasnija izgradnja grčke kule Tor, ali i današnje prometnice, koja prolazi podno lokaliteta, a predstavlja jedinu kopnenu vezu istoka i zapada otoka.

⁸² N. DUBOKOVIĆ NADALINI, 1995, 262. – 265.

⁸³ E. VISKOVIĆ, 2019, 2.

⁸⁴ S. POPOVIĆ, A. ČAVIĆ, 2012, 15.

⁸⁵ M. ZANINOVIĆ, 1997, 17.

⁸⁶ Usmeno priopćenje N. Vujnović

Slika 9 - Grčka kula Tor s nad Jelsom, foto: E. Visković

Plame je skupni naziv za mjesne zajednice istočnog dijela otoka Hvara, a čine ga sela Poljica, Zastrazišće, Gdinj, Bogomolje te općina Sućuraj na samom istočnom vrhu otoka.⁸⁷ Ovom području pridodajemo i Grapčevu špilju nedaleko od zaseoka Humac. Iako Humac administrativno ne pripada teritoriju Plama, geografski i topografski u potpunosti odgovara karakteristikama ovog područja.⁸⁸ U špilji su vršena brojna istraživanja, od kojih su najpoznatija sondiranja G. Novaka objavljena u monografiji „Prapovijesni Hvar“ iz 1955. godine. Revizija je izvršena 2000. godine od strane S. Forenbahera i T. Kaisera korištenjem modernih arheoloških metoda istraživanja. Prema prikupljenom dijagnostičkom materijalu, autori izdvajaju ranocetinski, ranobrončanodobni i srednjobrončanodobni hroizont, koje potvrđuju ¹⁴C datumima iz pripadajućih slojeva.⁸⁹ Podatci o apsolutnim datumima iz Grapčeve špilje izrazito su važni obzirom da predstavljaju jedini pokušaj preciznog datiranja brončanog doba na području istoka otoka Hvara. Dacacije će u nastavku ovog rada biti korištene u pokušaju revizije nalaza prikupljenih tijekom prošlih istraživanja kamenih gomila s područja Plama.

Za današnje poznavanje prapovijesti područja Plama većinski nas zadužuje N. Vujnović. U svome radu iz 1990. godine donosi sintezu svih otprije poznatih nalazišta kojima pridodaje i brojne lokalitete otkrivene stalnim višegodišnjim terenskim pregledima nepristupačnog krškog terena.⁹⁰ Uz opise postojećih gradinskih i špiljskih lokaliteta, iz razgovora s lokalnim stanovništvom saznaje za mnoge devastirane kamene gomile, čiji smještaj u prostoru ucrtava na karti kulturnog krajolika istočnog dijela otoka. Na ovom

⁸⁷ N. DUBOKOVIĆ NADALINI, 1995, 262. – 265.

⁸⁸ N. VUJNOVIĆ, 1990, 48.

⁸⁹ S. FORENBAHER, T. KAISER, 2000, 18. – 19.

⁹⁰ N. VUJNOVIĆ. 1990, 47. – 64.

području dokumentira pozicije šest gradina, a sve su smještene uz veće obradive površine na sjevernom rubu visoravni. Gradine su međusobno povezane izravnom vizualnom komunikacijom te ih N. Vujnović prema topografiji nadalje dijeli na dva zasebna tipa. Prvi tip čine gradine smještene na hridinskim izdancima visoravni od kojih se teren naglo spušta do morskih uvala kao one na pozicijama Košnjak, Liković, Grčka gomila te Vela Moševčica.⁹¹ Vela glava i Likova glava predstavljaju drugi tip gradinskog objekta za kojeg je karakterističan obrambeni bedem i smještaj na samom vrhu brda. Obje gradine nalaze se na najvišim točkama njihove šire okolice što implicira određenu stratešku funkciju u vidu osmatračnica ili refugija.

Na području sela Poljica dokumentirana je gradina Košnjak. Riječ je o manjoj gradini smještenoj na grebenu iznad uvale Mala Stiniva koju s južne, sjeverne i zapadne strane zatvaraju strme stijene, dok su s istočne strane sačuvani ostaci kamene sipine tj. urušenog bedema.⁹² Južno od gradine Košnjak, na uzvišenju od 404 metra nadmorske visine, nalazi se velika kamena gomila na lokalitetu Križišće. Njen smještaj u prostoru može se protumačiti kao potreba za izgradnjom takozvanog limitnog tumula. Naime, pravac koji zatvaraju gradina Košnjak na sjeveru i gomila na Križišću prema jugu nalazi se na mjestu susreta završetka uzdizanja terena i početka istočne otočke visoravni. Ovakva interpretacija izjednačila bi funkciju ova dva lokaliteta s grčkom kulom Tor, na što ukazuje visinska prednost i vizualna komunikacija prema starogradskom polju. Naravno, definitivna funkcija ovih lokaliteta biti će potvrđena nekim budućim istraživanjima, no važno je uzeti u obzir razmatranja na koji način smještaj u prostoru utječe na širu okolicu nalazišta.

Nadalje prema istoku nailazimo na selo Zastrazišće. Ovdje je zabilježena gradina sjeveroistočno od naselja na uzvišenju Vela glava.⁹³ Opisana je kao velika gradina na vrhu brda koja dominira poljima koja je okružuju.⁹⁴ Samostojeći zidovi isprekidano su sačuvani dok kamena gomila imponantnih dimenzija 36 x 4 metra prekriva centralni dio gradine. G. Novak istražuje kamenu gomilu 1949. godine, a na temelju prikupljenog materijala datira gradinu između 1200. i 1000. godine prije Krista.⁹⁵ Svakako zbog nedostatka metoda apsolutnog datiranja ove datume treba uzimati s oprezom. Najrecentniju nadopunu arheološkoj karti ovog dijela otoka donosi A. Miletić iz *Udruga za zaštitu i promicanje višemilenijskih tradicijskih vrijednosti grada Farosa*. Na 215 metara visokom brdu sjeverno od samog sela Zastrazišće, A. Miletić bilježi ostatke prapovijesne gradine na položaju Piriška glava.⁹⁶ U tekstu iznosi detaljan opis fortifikacijskih elemenata gradine od kojih ističe južni bedem u dužini od 29 metara. Na dijelu južnog bedema, utvrđeno je mjesto

⁹¹ N. VUJNOVIĆ, 1990, 55.

⁹² B. KIRIGIN et al, 1997, 149.

⁹³ N. VUJNOVIĆ, 1990, 54.

⁹⁴ B. KIRIGIN et al, 1997, 146. – 147.

⁹⁵ G. NOVAK, 1960, 157. – 158.

⁹⁶ A. MILETIĆ, 2014, 113. – 128.

ulaza na središnji gradinski plato kojim dominira velika kamena gomila, slično kao na gradini Vela glava.⁹⁷ Prema smještanju u prostor gradina Piriška glava odgovara drugom tipu podjele gradina prema Vujnoviću.

Na području susjednog sela Gdinj, zabilježena je najveća koncentracija kamenih gomila na istočnom dijelu otoka.⁹⁸ U „*Prilozima arheološkoj karti otoka Hvara*“ iz 1990. godine, N. Vujnović donosi pozicije brojnih gomila te ukazuje na nedostatak gradinskog naselja kojemu bi iste mogle pripadati.⁹⁹ Gradina će kasnije biti prepoznata, južno od samog sela, na poziciji Turnić, a njen smještaj evidentno odudara od većine gradina ovog prostora smještenih u kontinuiranoj liniji isključivo na sjevernim uzvišenjima visoravni. Pretpostavljeni razlog tomu je slaba razvijenost morske obale tj. potpuni nedostatak iskoristivih uvala na padinama sjeverno od sela. Prilikom odabira lokacije za izgradnju, kod svih gradina prvog tipa, vidljiva je strateška važnost blizine uvala pogodnih za maritivne aktivnosti. Za gradinu Košnjak, to je uvala Mala Stiniva, dok je gradina Vela glava usmjerena prema dubokoj uvali Pokrivenik. Dodatnu potvrdu dobivamo iz špilje Badanj u uvali Pokrivenik, gdje dokumentirani nalazi svjedoče o njenom korištenju još od neolitika, a G. Novak i V. Mirosljević pojedine nalaze datiraju i u rano brončano doba.¹⁰⁰ Turnić je opisan kao mala gradina s obrušenim suhozidom koji zatvara hrbat s njegove sjeverne strane, dok je s ostalih strana zaštićen strmim padinama.¹⁰¹ U nastavku teksta stoji kako gradina nadgleda „dobru luku“ s obiljem obradivih površina.¹⁰² Južno od lokaliteta nalazi se uvala Skozanje s obradivom površinom koja se proteže od mora do podnožja same gradine. Zanimljivo će biti u budućnosti usporediti koliko se utjecaj otvorene luke na južnoj obali razlikuje u materijalu od onoga prikupljenog na gradinama sjevernog dijela visoravni. Gradinu Turnić prema topografiji pridodajemo ostalim gradinama prvog tipa prema Vujnoviću.¹⁰³

Područjem sela Gdinj zatvaramo poglavlje o sintezi brončanog i željeznog doba na gradinama srednjodalmatinskih otoka. U nastavku rada biti će prezentirane gradine općine Sućuraj na lokalitetima Likova glava, Liković, Grčka gomila, Humac i Vela Moševćica. U poglavlju će biti izložena povijest istraživanja na navedenim lokalitetima zajedno s recentnim 3D mapiranjem i crtežima napravljenim za potrebe ovog rada. Slijedi analiza keramičkih nalaza prikupljenih tijekom terenskog pregleda 2017. godine, te rasprava o njihovom značaju pri poznavanju prapovijesti otoka Hvara, ali i cijele srednje Dalmacije.

⁹⁷ A. MILETIĆ, 2014, 118.

⁹⁸ N. VUJNOVIĆ, 1990, 55.

⁹⁹ N. VUJNOVIĆ, 1990, 55.

¹⁰⁰ J. HAYES, T. KAISER, B. KIRIGIN, N. VUJNOVIĆ, 1994, 73.

¹⁰¹ KIRIGIN et al, 1997, 60.

¹⁰² KIRIGIN et al, 1997, 60.

¹⁰³ N. VUJNOVIĆ. 1990, 55.

5. ISTRAŽENE GRADINE

5. 1. PRIRODNO-GEOGRAFSKE ZNAČAJKE OPĆINE SUĆURAJ

Općina Sućuraj sačinjena je od sela Bogomolje, Selaca kod Bogomolja, te lučkog mjesta Sućuraj na samom istočnom vrhu otoka. Najraniji spomen imena Sućuraj dolazi iz Hvarskog statuta iz 1331. godine, a zanimljivo je da A. Fortis u dnevniku putovanja Dalmacijom 1774. godine bilježi podatak o pronalasku rimskih žara u moru nedaleko od mjesta.¹⁰⁴ Općina je duga 18 kilometara, s prosječnom širinom od 3.12 km koja se postepeno smanjuje od najšireg dijela na zapadnoj granici prema istočnom vrhu otoka. Površinom općine prostire se velika otočka visoravan koja je mjestimično isprekidana nižim brdima i dubokim jarugama koje vode do morskih uvala. Bezvodnim kamenjarom dominiraju vapnenačke i dolomitne stijene među kojima nailazimo na manja ili veća krška polja, dolce i vrtače. Naselja su raštrkanog tipa sa zaseocima smještenim uz rubove većih plodnih polja, osim Sućurja, kao lučkog mjesta s obradivom površinom u zaleđu. Prema prvom popisu stanovništva iz 1857. godine, na području Bogomolja živjelo je 378 stanovnika. Demografski vrhunac selo doživljava 1921. godine kada broji 822 stanovnika, a čiji se broj postupno smanjuje desetljećima, te je u najnovijem popisu iz 2021. godine zabilježeno nešto više od 120 ljudi.¹⁰⁵

Općina spada pod karakterističnu primorsku klimu koja je većim dijelom godine podložna čestim i intenzivnim promjenama, osim tijekom ljeta, kada dolazi pod stalni utjecaj suptropskog pojasa koji uzrokuje visoke temperaturne ekstreme. Prosječna količina godišnjih padalina iznosi 937.8 mm, što je osjetno više od zapada otoka tj. grada Hvara s 599.3 mm ili općine Jelsa sa 646 mm godišnje.¹⁰⁶ Primjera radi, prosječna količina padalina za Zagrebačku županiju u 2020. godini iznosila je 959 mm. Pioniri krajobrazne arheologije ovog područja su V. Gaffney i Z. Stančić koji 1991. godine objavljuju rad o metodama korištenja GIS-a s ciljem boljeg shvaćanja načina na koji čovjek, kroz povijesna razdoblja, koristi i prilagođava okoliš koji ga okružuje. U radu, između ostalog, uspoređuju i smještaj gradina u odnosu na plodne površine u blizini. Prema autorima, područje gradine Liković okruženo je 62.3% „*jako dobrom zemljom*“, dok 2.2% čini „*dobra zemlja*“, 16.2% „*loša zemlja*“, a 19.3% pripisano je „*jako lošoj zemlji*“.¹⁰⁷ Obzirom da su gradine Likova glava, Liković i Grčka gomila smještene sjeverno od jedine veće obradive površine središnjeg dijela otoka, a unutar samo 2 kilometra zračne udaljenosti, izračuni o kakvoći zemlje mogu se s manjim odstupanjima primijeniti za svaku od tri navedene gradine.

¹⁰⁴ A. FOTIS, 1984, 254.

¹⁰⁵ Podatci preuzeti s web preglednika „*popis2021.hr*“.

¹⁰⁶ Podatci za 2020. godinu preuzeti s web preglednika „*meteo.hr*“.

¹⁰⁷ V. GAFFNEY, Z. STANČIĆ, 1991, 53.

Umjerena primorska klima pogoduje morskoj i kopnenoj bioraznolikosti. Općina je prekrivena karakterističnom mediteranskom florom pretežno niskog do srednjeg visokog rasta. Flora otoka Hvara broji oko 1200 vrsta, od kojih su 44 endemske, kao što je autohtoni ilirsko – jadranski buhač koji je u prošlosti korišten pri izradi biopesticida.¹⁰⁸ Kroz 19. i 20. stoljeće u poljima i vrtovima na području Plama uspješno se sijala pšenica, ali i druge žitarice i mahunarke.¹⁰⁹ Dolaskom veće količine uvoznog brašna na otok, do izražaja dolazi intenzivan uzgoj maslina i vinove loze, koji su danas najzastupljenija biljna vrsta u poljoprivredi. Od velikih životinja, najbrojnije je zastupljena divlja svinja, a dosta rjeđe jelen i divlji magarac. U domaćem gospodarstvu to su koze, ovce, goveda i perad, čiji broj s godinama sve više opada. Otvorenost podmorja prema Neretvanskom kanalu i hranjivom mulju rijeke Neretve uzrokovala je snažnu bioraznolikost mora na ovom području. Zanimljiv je podatak da se stanovnici Plama tijekom 20. stoljeća, u vremenu neimaštine, najčešće hrane ribom, jastozima i hobotnicama kojih je uvijek bilo u izobilju.¹¹⁰

Tridesetogodišnji srednjaci padalina na otoku Hvaru svjedoče da više od 60% kiše padne u zimskom periodu, između studenog i ožujka.¹¹¹ Potreba za skladištenjem vode uzrokovana je rijetkim padalinama, a kako bi se zadovoljile potrebe stanovnika i stoke, zimske zalihe korištene su tijekom cijele godine. Danas većina kuća posjeduje bunar ili cisternu manje zapremine dovoljne za potrebe jednog kućanstva, dok je u zaseoku Glava izgrađena velika komunalna cisterna. U prošlosti, voda se čuvala u lokvama, jamama i špiljama, a takva su mjesta bila od životne važnosti za stanovnike ovog područja. U uvali Kozja, nalazi se špilja Živa voda. Na samom dnu jame-špilje dokumentirana su dva manja jezera, jedno s boćatom, a drugo sa slatkom vodom. Od ulaza prema dnu, pratimo plitke stepenice uklesane u stijenu kojima se ne može sa sigurnošću odrediti vrijeme izrade. U ovoj špilji N. Vujnović dokumentira ostatke prapovijesne i recentnije keramike koja svjedoči iskorištavanju vodenog resursa na južnim obalama Plama.¹¹² To potvrđuju i nalazi prikupljeni s dna ranije spomenutih jezera. Radi se o cjelovito sačuvanoj posudi s dvije jezičaste ručke koja je datirana u rano brončano doba i ulomku helenističkog skifosa s kraja 4. i početka 3. stoljeća prije Krista.¹¹³

Veliki dio teksta koji slijedi opisnog je karaktera kakav je podložan subjektivnim interpretacijama prostora i struktura. U nedostatku preciznijih znanstvenih metoda, treba naglasiti kako je pokušaj interpretacije zatečenih ostataka struktura izrazito važan, imajući u vidu neprestanu eroziju terena koja

¹⁰⁸ K. LAZANEO, 2017, 45.

¹⁰⁹ Usmeno priopćila G. Barbarić

¹¹⁰ U razgovoru s lokalnim stanovništvom Bogomolja

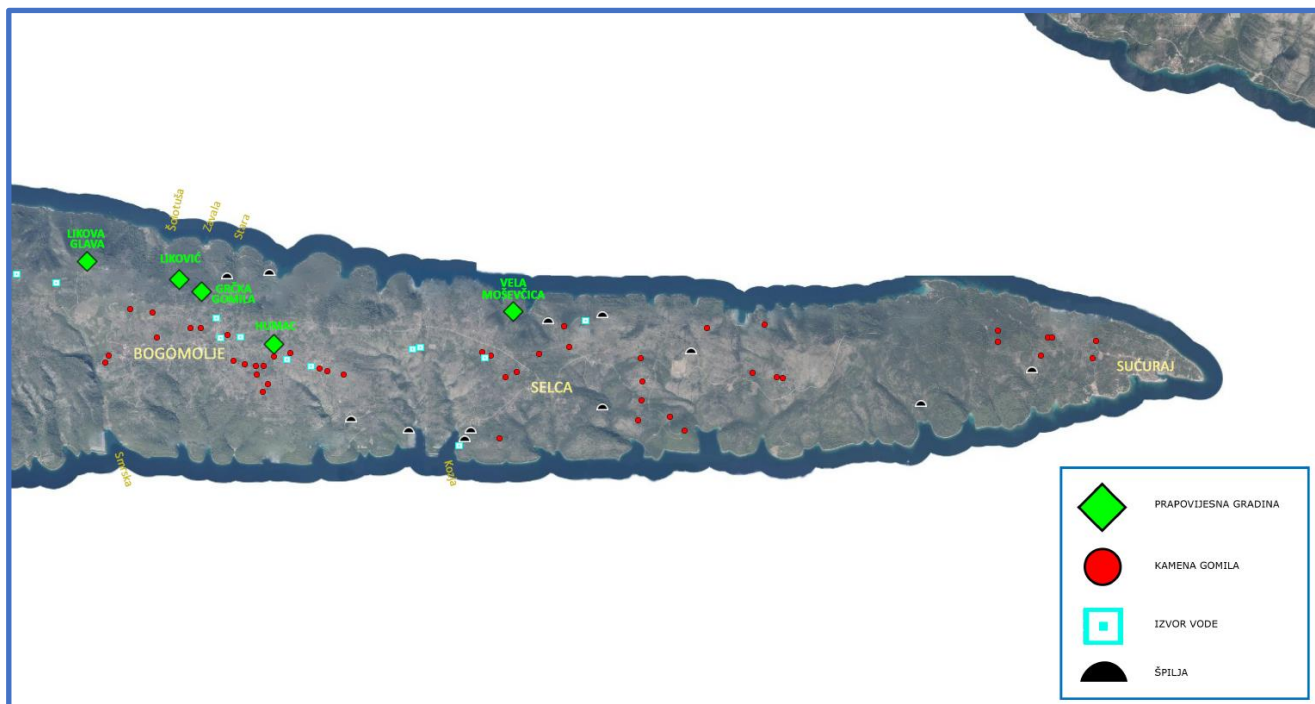
¹¹¹ M. MAMUT, B. ČIRJAK, 2017, 88.

¹¹² N. VUJNOVIĆ, 1990, 57.

¹¹³ N. VUJNOVIĆ, 2013, 2. – 4.

zajedno s klimatskim prilikama otežava posao arheologa. Stanje u kojem se proučavane gradine nalaze danas, najbliže je njihovom izvornom izgledu, dok će njihov oblik s vremenom sve više blijediti.

Na području sela Bogomolje i Selca kod Bogomolja registrirane su trideset i dvije kamene gomile, devet špilja i pet gradina na pozicijama Likova glava, Liković, Grčka gomila, Humac i Vela Moševčica. U nastavku su opisane postojeće strukture i njihov smještaj u prostoru od zapada prema istoku.

Slika 10 - Smještaj prapovijesnih gradina, gomila, špilja i izvora vode u okolini Bogomolja, Selca i Sućurja (prema: N. VUJNOVIĆ, 1990, sl. 1) izradio: J. Barbarić

5.2. GRADINA LIKOVA GLAVA

Zapadna granica općine Sućuraj određena je uvalom Smrska, na južnoj obali otoka, odakle se duboka jaruga s plodnim poljem i visokim liticama s obje strane prostire u smjeru sjevera. Jaruga u dužini od 2 kilometra zadire do središta otoka gdje zajedno sa strmim padinama sjevernih obronaka visoravni ostavlja uski tranzitni put između zapada i istoka. Sjeverno od jaruge, na toponimu Likova glava, nalazi se najviši vrh Plama s nadmorskom visinom od 417 metara. Na sjevernom platou Likove glave, N. Vujnović dokumentira gradinu kružnog tlocrta, promjera 34 metra, koju po prvi puta objavljuje u radu iz 1983. godine.¹¹⁴ Pri pokusnom sondiranju sakupljena je velika količina ulomaka keramike, jedan kremeniti artefakt i više komada željezne rudače. U naknadnim radovima donosi detaljnije opise, a 1994. godine izvršava nadzor pri iskopavanju temelja za izgradnju protupožarne osmatračnice koja je smještena jugoistočno od gradine.¹¹⁵ Navodi kako je prikupio više ulomaka prapovijesne keramike, od kojih izdvaja, jednu jezičastu ručku koju datira u brončano doba.¹¹⁶ Također, na pristupnom putu ka Likovoj glavi, opisuje ostatke podnice kuće okružene brojnom prapovijesnom keramikom.¹¹⁷ Gradina je posjećena i u vrijeme terenskog pregleda izvršenog za potrebe „Projekta Jadranskih otoka“. Autori bilježe malu kružnu gradinu s tragovima unutarnjeg i vanjskog podzidavanja čiji smještaj u prostoru omogućuje nadzor prema svim stranama svijeta.¹¹⁸ Na sjeveru to je Brač s Makarskim primorjem, prema istoku gleda na Neretvanski kanal, južno i jugoistočno nalaze se sjeverne obale Pelješca i Korčule, dok na zapadu nadgleda veliki dio Plama, ali i početak duboke morske uvale pred mjestom Jelsa. Prema topografskom smještaju, gradina Likova glava pripada drugom tipu podjele prema Vujnoviću.

Najlakši pristup gradini je s južne i jugozapadne strane gdje je izgrađen vatrogasni put 1994. godine prilikom podizanja protupožarne osmatračnice na južnom dijelu platoa.¹¹⁹ Nedaleko od bedema, na zapadnom rubu gradine, pružaju se stepenasta uzvišenja u smjeru sjever – jug. Takva prirodna prepreka, koja na nekim mjestima prelazi visinu od 3 metra, iskorištena je u obrambene svrhe i znatno otežava kretanje prema utvrđenju. Na zapadu, stepenaste terase ubrzo prelaze u dolinu koju Likova glava zaklanja od sjeveroistočnog vjetra i time je čini pogodnom za naseljavanje, ali i poljoprivredne djelatnosti. Tome svjedoči suhozidna parcelacija doline nastala najvjerojatnije krajem 19. stoljeća, ali i ostatci podnice kuće koje spominje N. Vujnović.¹²⁰ Najteži prilaz gradini zasigurno je na sjeveru gdje se brdo naglo spušta prema

¹¹⁴ N. VUJNOVIĆ, 1983, 32. – 33.

¹¹⁵ N. VUJNOVIĆ, 1994, 88. – 89.

¹¹⁶ N. VUJNOVIĆ, 1994, 89.

¹¹⁷ N. VUJNOVIĆ, 1994, 89.

¹¹⁸ B. KIRIGIN et al, 1997, 65.

¹¹⁹ N. VUJNOVIĆ, 1994, 88. – 89.

¹²⁰ N. VUJNOVIĆ, 1994, 88. – 89.

nerazvedenoj obali bez sigurnog sidrišta za brodove. Istočno od utvrđenja, na blagoj padini, pruža se hrbat vapnenačke žile koja je prirodno zaravnjena i predstavlja najpraktičniji put koji vodi dalje na istok približno 700 metara. Naposljetku, hrbat se strmo spušta prema uvali Šolatuša i na tome mjestu dolazi na tek 950 metara zračne udaljenosti od gradine Liković, najveće gradine ovog područja.

Slika 11 - Pogled s jugoistoka na gradinu Likova glava, foto: J. Barbarić

Bedem koji okružuje Likovu glavu, većim je dijelom sačuvan u obliku sipine neobrađenog kamena koja se u potpunosti može pratiti oko središnjeg gradinskog prostora. Izveden je od dva lica, korištenjem većih komada kamena, i njihovom središnjom ispunom. Kako bi se osnažila statika bedema za ispunu je korištena zemlja, zajedno sa brojnim malim do srednje velikim kamenjem. Vanjsko lice rasuto je prema van, dok je temeljna stopa izvedena većim kamenim blokovima sačuvana na unutrašnjem licu bedema. Premda većinski urušen, kružni tlocrt i temeljna stopa unutarnjeg lica možda će u budućnosti dopustiti djelomičnu rekonstrukciju ovog bedema. Zbog morfologije terena i pretpostavljenog puta, bedem je s južne strane najviši te je kamena sipina najšira. Visoki kružni nanos, u visini od 2.5 m, mogući je ostatak niže kule ili istaknute terase na ovom dijelu bedema. Svakako, zbog brojnih kasnijih adaptacija, precizniju interpretaciju ove strukture potvrdit će tek neka buduća istraživanja. Naime, na području južnog dijela bedema dokumentirana je prisutnost nekoliko recentnijih građevina. Jedna takva nalazi se uz vanjsko lice južnog bedema, a sastavljena je od dvije veće i jedne manje prostorije te se vjerojatno koristila kao pastirska kuća. Također, na unutarnjem licu južnog bedema izgrađen je kružni samostojeći zid, vjerojatno za potrebe čuvanja stoke. Na pojedinim dijelovima bedema na zapadu, vanjsko lice sačuvano je u visini od 2 metara.

Ovdje je zabilježeno i manje stepenište s omanjim pravokutnim bazenom kojima se ne može definirati vrijeme nastanka. Sjeverni dio bedema, osim temeljne stope, rasut je niz strme litice i hridi koje se na ovom dijelu naglo spuštaju prema morskoj obali. Vidljivo je kako su niže hridi podzidavane do razine gradinskog platoa, što bi mjestimično činilo ukupnu visinu ovog dijela bedema preko 4 metara.

Slika 12 - Tlocrt gradine Likova glava; Žuto - ostaci bedema; Crveno - površina obuhvaćena rekognosciranjem, Zeleno - veći zemljani nanos, izradio: J. Barbarić

Zapadni bedem ostao je najbolje sačuvan. Na pojedinim mjestima dokumentiran je u visini preko 2 metra, što s prosječnom širinom od 1.50 metara čini najizvorniji prikaz fortifikacijskih elementa na gradini Likova glava. Središnji plato prekriva 920 kvadratnih metara, a očišćen je od manjeg kamenja vjerojatno u procesu izgradnje bedema, ali također, s ciljem da se nivelira teren za povremeni boravak. Čak i takav, u nedostatku je potencijalnog naseobinskog prostora zbog isprekidane vapnenačke žile koja se proteže površinom platoa. Ograđivanje jedva prohodnog prostora snažnim bedemom ne doima se nimalo praktičnim, stoga je za pretpostaviti da je središnji plato bio zaravnat zemljom koja je s vremenom erodirala.

5.3. GRADINA LIKOVIĆ

Istočno od Likove glave, na oko 1480 metara zračne udaljenosti, nalazi se brdo Liković. Riječ je o 237 metara visokom uzvišenju omeđenog uvalama Zavala i Stara, a na njemu N. Vujnović dokumentira istoimenu gradinu.¹²¹ Arheološke ostatke spominje N. Duboković Nadalini već 1979. godine kada kratko opisuje pristupni put i veliki kameni nanos u funkciji obrambenog bedema.¹²² Šest godina kasnije, I. Marović navodi kako je na Likoviću sakupio ulomke keramike koja se prema svojim osobinama može usporediti s „ilirskom“, te napominje kako se slična nalazi na brojnim gradinama srednje Dalmacije.¹²³ Na području gradine do sada nije vršeno sustavno sondiranje što ograničava dataciju na površinske keramičke ulomke prikupljene terenskim pregledima u prošlosti. Nadalje, uz pristupni put prema gradini, nekad prije Drugog svjetskog rata, M. Barbarić istražuje jednu kamenu gomilu. Prilikom istraživanja dokumentira nalaze sedamdeset i dva ljudska zuba, tri brončana prstena različitih veličina te jednu fibulu i posudu, što će se tijekom rata izgubiti.¹²⁴ M. Barbarić napominje postojanje još nekoliko kamenih gomila uz pristupni put prema gradini, no njihova pozicija za sada nije potvrđena.¹²⁵ Posljednji sustavni pregled ovog lokaliteta održan je u sklopu *Projekta Jadranskih otoka*. U izvještaju se navodi kako je velika gradina, smještena na sjeveroistočnom izdanku brda, branjena dugim suhozidom koji se na mnogim mjestima obrušio.¹²⁶ Prema topografskim karakteristikama, N. Vujnović gradinu na Likoviću pripisuje prvom tipu podjele ove vrste lokaliteta.¹²⁷

Danas je jedini cestovni prilaz Likoviću makadamski put koji vodi prema uvali Stara, a pravac prolazi nedaleko od jugozapadnog dijela gradine. Usporedno s makadamskom cestom, s njezine zapadne strane, u dužini od 120 metara pratimo stariji kozji put uz kojeg je M. Barbarić istražio ranije navedenu gomilu. Proučavajući digitaliziranu ortografsku kartu iz 1968. godine vidljiv je nastavak navedenog kozjeg puta koji s pravca prema uvali Stara skreće i prema zapadu. Tamo se spaja s plodnim poljem u zaleđu uvale Šolatuša u kojem zamjećujemo kružnu kamenu strukturu nalik gomili, a preko koje 2019. godine prolazi cesta. U samom dnu, južno od plodnog polja, završava kameni hrbat kojeg ranije navodimo kao najkraću poveznicu Likove glave i Likovića. Postojanje kamene gomile u uvali Šolatuša impliciralo bi prapovijesno iskorištavanje polja i izlaza na more, ali i osnažilo teoriju o komunikacijskom putu između dvije gradine. Ipak, više detalja znati ćemo nakon obilaska spomenutog terena planiranog za kraj 2023. godine.

¹²¹ N. VUJNOVIĆ, 1981, 8.

¹²² N. DUBOKOVIĆ NADLINI, 1979, 3.

¹²³ I. MAROVIĆ, 1985, 6.

¹²⁴ N. VUJNOVIĆ, 1990, 52.

¹²⁵ Usmeno priopćenje N. Vujnović

¹²⁶ B. KIRIGIN et al, 1997, 64.

¹²⁷ N. VUJNOVIĆ, 1990, 55.

Slika 13 - Pogled s juga na gradinu Liković, foto: J. Barbarić

Liković se na svojoj sjevernoj strani pod umjerenim kutom penje od razine mora do svoje najviše točke, a zatim strmije spušta prema jugu. Na samom vrhu prostire se veliki plato promjera 98 metara okružen fortifikacijskim elementima sa svih strana. Danas je naseobinski plato prekriven gustom vegetacijom što uzrokuje iznimno lošu vidljivost, a mjestimično ga čini u potpunosti neprohodnim. Naseobinski prostor omeđen je visokim klisurama na istočnoj, te djelomično na zapadnoj strani. Obzirom da je ovakva morfologija terena već snažna fortifikacija sama po sebi, ostatke bedema većim dijelom pronalazimo na sjevernoj te poglavito na južnoj, a manje na zapadnoj strani. Na južnoj padini nalazi se najveća količina kamene sipine, nastala urušavanjem južnog dijela bedema. Južni i jugozapadni dio gradine rastavljeni su na dva dijela. Prvi je niži plato podgradinskog prostora preko kojeg pretpostavljeni pristupni put vodi prema drugom tj. višem platou ili takozvanoj akropoli gradine. Ovdje sloj kamenog urušenja stvara kompleksnu situaciju prema kojoj je teško sa sigurnošću govoriti o nekadašnjem izgledu bedema. Unatoč tome, važno je pokušati interpretirati postojeću situaciju uzimajući u obzir da će konstantna erozija terena s vremenom učiniti tako nešto nemogućim. Već sama količina materijala svjedoči da je bedem na ovome dijelu bio najmasivniji. Megalitni bedemi, kao što smo naveli ranije, karakteristični su za dijelove gradine otvorene najpristupačnijem prilazu. Iako je južni bedem većim dijelom urušen, djelomično su sačuvani tragovi nekadašnjih podzidanja prema kojima se može zaključiti da je stepenište s nižeg platoa u tri cik-cak linije vodilo prema akropoli gradine. Ovdje vrijedi napomenuti kako je najveća količina keramičkog materijala prikupljenog pri terenskom pregledu pronađena upravo na sipini južnog bedema.

Zapadni se bedem sastoji od nekoliko suhozidnih, ne nužno međusobno povezanih zidova. Naime, zapadna strana Likovića prekrivena je razvedenim nizovima viših i nižih strmih stijena koje su graditelji vješto ukomponirali u strukturu bedema. Među prirodnim formacijama izvedeni su kraći zidovi koji u nizu

podzida, terasa i litica tvore jedinstvenu i kompleksnu strukturu. Podno zapadnog bedema vidljivi su ostaci niveliranja terena, što bi pogodovalo izgradnji nastambi na ovome mjestu. Dokazi o podgrađu na južnoj i zapadnoj strani mogu se objasniti strateškim pozicioniranjem u vidu zaklona od hladnog zimskog vjetra koji sa sjeveroistoka puše preko snježnih vrhova Biokova. Sjeverni bedem većim je dijelom gusto obrastao borovom šumom, što ga čini najmanje vidljivim bedemom, ali je ovdje ujedno i najbolje očuvana njegova visina. Prema ostacima urušenja, utvrđeno je postojanje podzidane terase koja je izlazila iz razine najvišeg platoa, te u visini od 2 do 3 metra zatvarala sjevernu stranu gradine. Bedem pratimo cijelom dužinom, s manjim prekidima, od zapadnih podzida do velike klisure na istoku. Naime, istočna je strana gradine, od sjevernog do južnog bedema, u potpunosti zaštićena visokim i strmim klisurama.

Klisura je mjestimično visoka do 10 metara, a polagano se spušta približavajući se južnom podgrađu. Zanimljiv je nalaz neevidentirane jame na središnjem dijelu istočne klisure. Ulaz je nepravilnog ovalnog oblika, veličine od približno 1 metra. Zbog nedostatka stručnog osoblja i potrebne opreme jama nije dalje istraživana, ali vrijedi navesti kako je duboka najmanje 5 metara, dok je na dnu vidljiv nastavak koji se pruža u smjeru zapada. Središnji plato na Likoviću prekriva približno 5600 kvadratnih metara. Danas je gusto prekriven nižim i višim mediteranskim biljem što ga čini teško prohodnim. Tijekom pregleda terena, na ortografskoj karti, ucrtane su pozicije s većom koncentracijom zemljanog nanosa koje se mogu koristiti za buduća sustavna sondiranja ovog lokaliteta.

Prostor južno i istočno od Likovića, uvala Stara te udolina koja se nastavlja na nju, ispunjen je raznim većim i manjim suhozidnim konstrukcijama koje se nižu jedna na drugu. Poglavito zbog vegetacije koja sprječava zračnu perspektivu te prohodnost,

ali i zbog veličine prostora kojega obuhvaćaju ove konstrukcije, područje nije detaljnije istraženo. Kako se radi o prostoru između gradina Liković i Grčke gomile, iznimno je važno istražiti navedeno područje

Slika 14 - Tlocrt gradine Liković; Žuto - ostaci bedema; Crveno - površina obuhvaćena rekognosciranjem, Zeleno - veći zemljani nanos, izradio: J. Barbarić

kako bi utvrdili radi li se o prapovijesnim, recentnim ili pak nekim drugim strukturama, što bi pobliže objasnilo kontekst ovog prostora, ali i veze između gradina.

5.4. GRADINA GRČKA GOMILA

Treća gradina u nizu, nalazi se na približno 470 metara zračne udaljenosti jugoistočno od Likovića. Kroz povijest, ovaj atraktivni lokalitet, bio je nezaobilazno stajalište brojnih arheologa. Raniji istraživači, kao što su N. Dubokoivć Nadalini i I. Marović, u svojim radovima opisuju imponantnu veličinu prilazne kamene gomile, kojoj pridaju funkciju grobnog humka.¹²⁸ I. Marović navodi kako kamena gomila impresionira veličinom, što potvrđuje izračunom baznog dijametra većeg od 30 metara i samom visinom nanosa koja prelazi 10 metara.¹²⁹ Nadalje će pretpostaviti funkciju ovog lokaliteta kao sakralnog mjesta na kojem su se u prapovijesti vršili ritualni obredi povezani s nepoznatim kultom.¹³⁰ U radu iz 1981. godine, N. Vujnović prepoznaje kamenu gomilu kao južni dio fortifikacijskog elementa ovog prostora, te lokalitet definira kao prapovijesnu gradinu. Gradina Grčka gomila smještena je na, istoimenom, 169 metara visokom uzvišenju, a N. Vujnović je prema topografiji pripisuje prvom tipu podjele. Nešto kasnije, opisuje i pristupni put koji, kako navodi, prati komunikaciju prema uvali Stara, a prolazi nedaleko od manje kamene gomile na lokalitetu Iza zaburnje lokve¹³¹. Kroz Projekt Jadranski otoci dobivamo detaljniji opis gradine. Autori ističu pristupnu gomilu visine od preko 6 metara, ali i ostatke manjih suhozida koji okružuju gradinu s njene zapadne i sjeverne strane.¹³²

Slika 15 - Tri prapovijesne gradine u nizu, foto: J. Barbarić

¹²⁸ I. MAROVIĆ, 1985, 6. – 7.

¹²⁹ I. MAROVIĆ, 1985, 6. – 7.

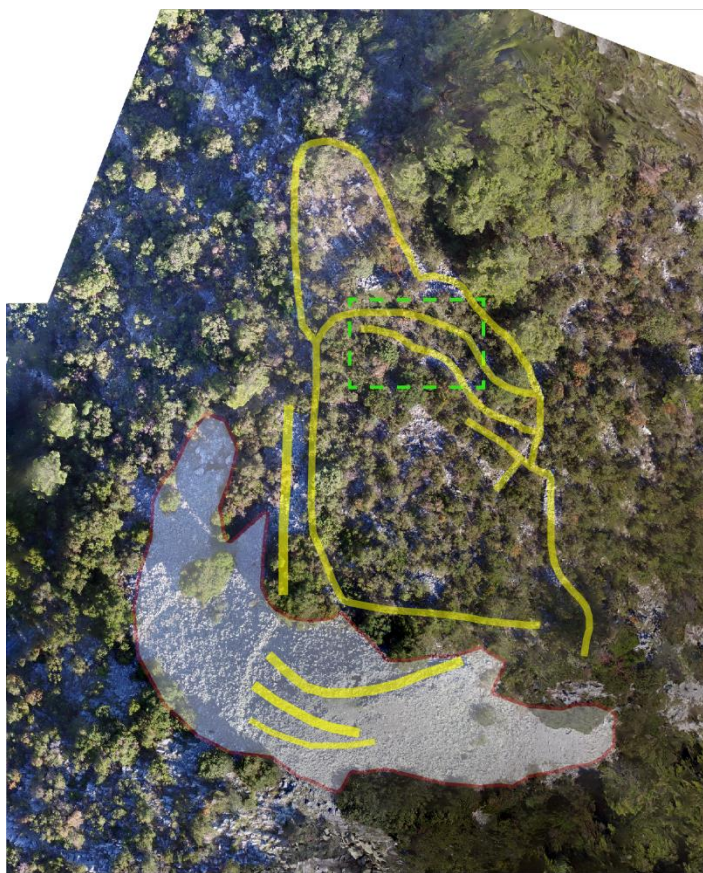
¹³⁰ I. MAROVIĆ, 1985, 7.

¹³¹ N. VUJNOVIĆ, 1990, 52.

¹³² B. KIRIGIN et al, 1997, 58.

Sjeverozapadno od Bogomoljskog zaseoka Glava, cesta se strmo spušta prema dubokoj uvali Bristova. Zapadno od ceste vodi makadamski put, koji se nakon par stotina metara pretvara u kozji put prema uvali Stara. Stari kozji put prolazi na 100 metara zračne udaljenosti jugozapadno od Grčke gomile i danas je najpraktičniji način dolaska na gradinu. Pred južnim bedemom nailazimo na manji zaravnjeni plato koji je vidno očišćen od kamenja, vjerojatno prilikom izgradnje velike kamene gomile u funkciji bedema. S ovog mjesta, južni bedem visok je približno 4 metra. Pri dnu njegovog vanjskog lica, u nekoliko redova od istoka prema zapadu, možemo ispratiti linije nekadašnjih podzida korištenih u svrhu poboljšanja statike ovog masivnog bedema. Megalitni je bedem, slično kao i na ostalim gradinama, većinski rasut prema van, dok se njegovo unutrašnje lice vertikalnije spušta prema zaštićenom platou gradine.

Zapadni dio bedema daleko je najoštećeniji jer se na ovom mjestu padina naglo spušta prema uvali Stara. Ipak, pratimo ga u ostacima temeljne stope unutrašnjeg lica preko cijele dužine zapadnog platoa. Prema sadašnjem stanju, izgledno je da su strme litice podzidane do razine naseobinskog platoa, a zbog ovakve morfologije terena, nije bilo potrebe da bedem bude mnogo viši od samog središta gradine. Sa sjeverne strane, teren se relativno blago spušta prema morskoj obali, a na ovom je dijelu fortifikacija izvršena brojnim manjim ili većim podzidima. Izgleda kako je vanjsko lice podzidano većim kamenjem, dok je unutrašnjost ispunjena zemljom. Ovakva situacija pogodovala bi izgradnji manjih nastambi na ovome mjestu, a zbog toga su pozicije većeg zemljanog nanosa unesene na ortografsku

Slika 16 - Tlocrt gradine Grčka gomila; Žuto - ostaci bedema; Crveno - površina obuhvaćena rekognosciranjem, Zeleno - veći zemljani nanos, izradio: J. Barbarić

kartu. Terasa su izvedene u nekoliko viših i nižih razina, a međusobno povezane mogu se pratiti preko cijele dužine sjevernog i istočnog dijela gradine. Južni dio istočnog bedema završava specifičnom prirodnom tvorevinom u obliku 2 metra visokog i pola metra širokog vapnenačkog zida. Ovaj vapnenački zid započinje u istočnom nastavku južnog bedema i kao takvog pratimo ga niz padinu prema istoku otprilike 70 metara.

Opisane kamene strukture zatvaraju prostor od približno 1350 metara kvadratnih, što čini gradinu Grčka gomila drugom po veličini, od tri do sada opisane gradine na području Bogomolja.

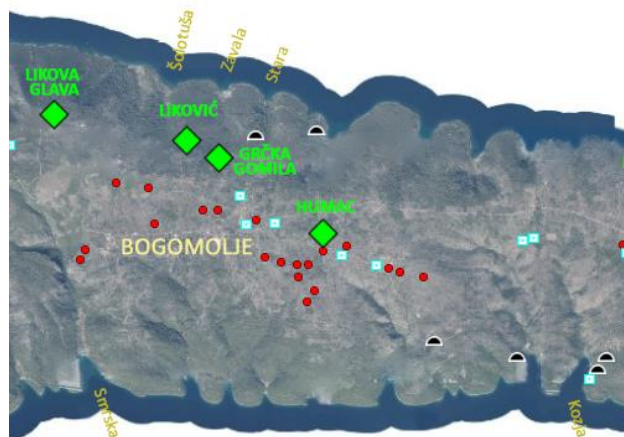

Slika 17 - Pogled na južni bedem gradine Grčka gomila, foto: J. Barbarić

5.5. GRADINA HUMAC

Četvrta po redu je gradina Humac koja se nalazi istočno od sela Bogomolje, a njezin smještaj vidljivo odudara od ostalih prapovijesnih gradina na ovom području. Nalazi se u središnjem dijelu otočne visoravni na 311 metara visokom uzvišenju koje blago nadvisuje okolna polja i vrtače. Gradinu je dokumentirao N. Vujnović, zajedno s najmanje trinaest kamenih gomila u neposrednoj blizini.¹³³ I. Marović istraživao je dvije gomile jugozapadno i jednu sjeverozapadno od same gradine, no u svojem izvještaju ne spominje navedeni gradinski lokalitet.¹³⁴

Danas je najlakši pristup gradini s njezine zapadne strane gdje makadamski put prolazi na stotinjak metara od južnog bedema. Od puta, teren se blago uzdiže prema sipinama južnog bedema koji je sačuvan u dužini od 26 metara. Južni bedem uglavnom je sačuvan u obliku temeljne stope izvedene od jednog ili dva reda velikih kamenih blokova do 2 metra dužine. Na zapadu, gradinu zatvara suhozidni podzid koji je vješto ukomponiran u konfiguraciju terena te na taj način čini stepenicu visine do 3 metra. Na sjevernoj strani najteži je pristup gradini obzirom da se cijelom dužinom pruža klisura koja mjestimično prelazi visinu od 4 metra. Ovdje je bedem sačuvan u visini dva kamena bloka, a pratimo ga s prekidom u dužini od 10 metara. Na njegovom krajnjem istočnom dijelu nalaze se ostaci recentnog gumna izrađenog od većih blokova kamena koji su vjerojatno uzeti s dijela sjevernog i istočnog bedema. Na istoku nalazimo kamenu sipinu manjih dimenzija koja je uglavnom u cijelosti devastirana.

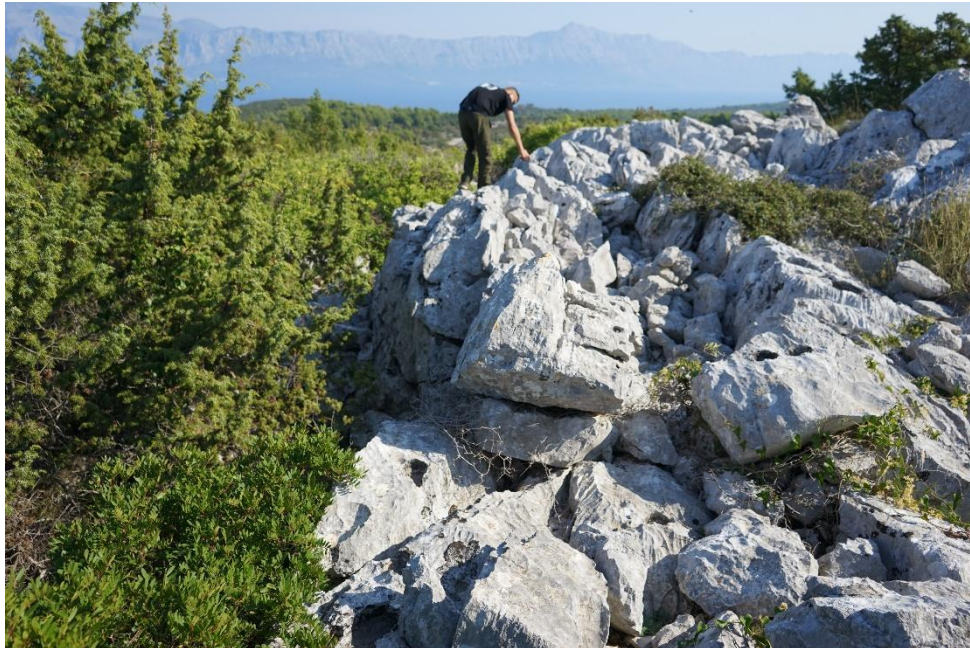
Slika 18 - Smještaj gradine Humac i kamenih gomila u okolini sela Bogomolje, izradio: J. Barbarić

Bedem zatvara središnji plato ovalnog oblika čija površina mjeri približno 1500 kvadratnih metara. Veći dio površine teško je prohodan jer je prekriven isprekidanim linijama vapnenačke žile pa stoga nije u potpunosti jasno na koji bi se način na tome mjestu izgradile nastambe povoljne za život. Unatoč tome, na

¹³³ N. VUJNOVIĆ, 1990, 92.

¹³⁴ I. MAROVIĆ, 1985, 5. – 35.

južnim i jugozapadnim padinama pronađeno je dvadesetak ulomaka kućnog lijepa. N. Vujnović navodi kako je na tome mjestu pronašao i ulomke lončarije, premda ista nije dokumentirana tijekom rekognosciranja iz 2017. godine.¹³⁵

Slika 19 - Ostaci sjevernog bedema na gradini Humac, foto: J. Barbarić

Pitanje o vremenu nastanka i uporabe gradine Humac ostaje nerazjašnjeno. Gotovo sa sigurnošću možemo govoriti kako su brojne kamene gomile koje ju okružuju proizvod zajednice koja je obitavala upravo na ovome mjestu. Zanimljivo je kako su svi nalazi pronađeni u 3 odvojene grobne cjeline datirani u rano brončano doba, što bi posljedično u isto vrijeme datiralo i korištenje gradine Humac. Tome u prilog ide i topografija prostora i smještaj same gradine koja, iako posjeduje fortifikacijske elemente, ne odaje dojam snažnog obrambenog utočišta kao što je to slučaj kod ostalih gradina u okolini sela Bogomolje. Nadalje, ulomci kućnog lijepa pronađeni su na južnim padinama brda isključivo izvan granica bedema što se može protumačiti kao prostor podgrađa, ali i kao dio vangradinskog naselja karakterističnog za kasni eneolitik i rano brončano doba.

Kao što je ranije navedeno, podizanje gradina sa snažnim fortifikacijskim elementima javlja se pretežito u vremenu srednjeg i kasnog brončanog doba, što dodatno potvrđuje i lončarija s gradina Likova Glava, Liković, Grčka gomila i Vela Moševčica. Prema tome, možemo pretpostaviti da je život na gradini Humac prekinut nekada sredinom brončanog doba, a moguće iz potrebe za odabirom strateški lakše branjive pozicije na sjevernim obroncima visoravni. Kako bi se potvrdila ovakva teza, za početak treba odraditi

¹³⁵ Usmeno priopćenje N. Vujnović

detaljan terenski pregled šire okolice gradine, a naposljetku i sustavno istraživanje čiji bi rezultati dali adekvatne odgovore na naša pitanja.

5.6. GRADINA VELA MOŠEVČICA

Sjeverozapadno od zaseoka Selca na toponimu Vela Moševčica, nalazi se tipična gradina prvog tipa prema Vujnoviću. Riječ je o najistočnijoj gradini koja ulazi u okvire ovog rada. Vrijedi napomenuti kako su nam poznate i pozicije sedam kamenih gomila u okolici lučkog mjesta Sućuraj pa stoga ne treba isključiti mogućnost postojanja barem još jedne gradine na krajnjem istočnom vrhu otoka. U izvještaju o dokumentiranju devastirane kamene gomile iz 1990. godine, N. Vujnović iznosi sumnju o postojanju gradine na vrhu brda Umić, no o istoj nemamo više podataka.¹³⁶

U izvještaju „Projekta Jadranski otoci“ navodi se kako je na poziciji Vela Moševčica zabilježena velika gradina s trostrukim bedemom i pristupom plodnim poljima na sjevernoj strani visoravni.¹³⁷ Prema podacima o kakvoći tla koje donose V. Gaffney i Z. Stančić, gradina Vela Moševčica okružena 32.7% „jako dobrim tлом“.¹³⁸ Danas je pristup gradini znatno otežan raznolikom makijom i borovom šumom, a od glavne otočke ceste potrebno je približno sat vremena pješaćenja kako bi se prevalio naizgled kratak put od 500 metara. Gradina Vela Moševčica smještena je na uskoj zaravni 114 metara visokog brda čije se strme strane spuštaju prema uvalama Mala i Vela Moševčica. Prilazeći s juga nailazimo na ostatke prvog

južnog bedema koji je izgrađen nešto više od 100 metara ispred glavnog naseobinskog platoa. Sačuvan je visinom od dva kamena bloka, a pratimo ga u smjeru zapad – istok u dužini od 30 metara. Teren se s obje strane strmo spušta prema morskim uvalama stoga južni predbedem zatvara površinu prohodnog zaravnjenog dijela platoa. Nedaleko prema sjeveru nalazi se još jedna suhozidna konstrukcija u službi

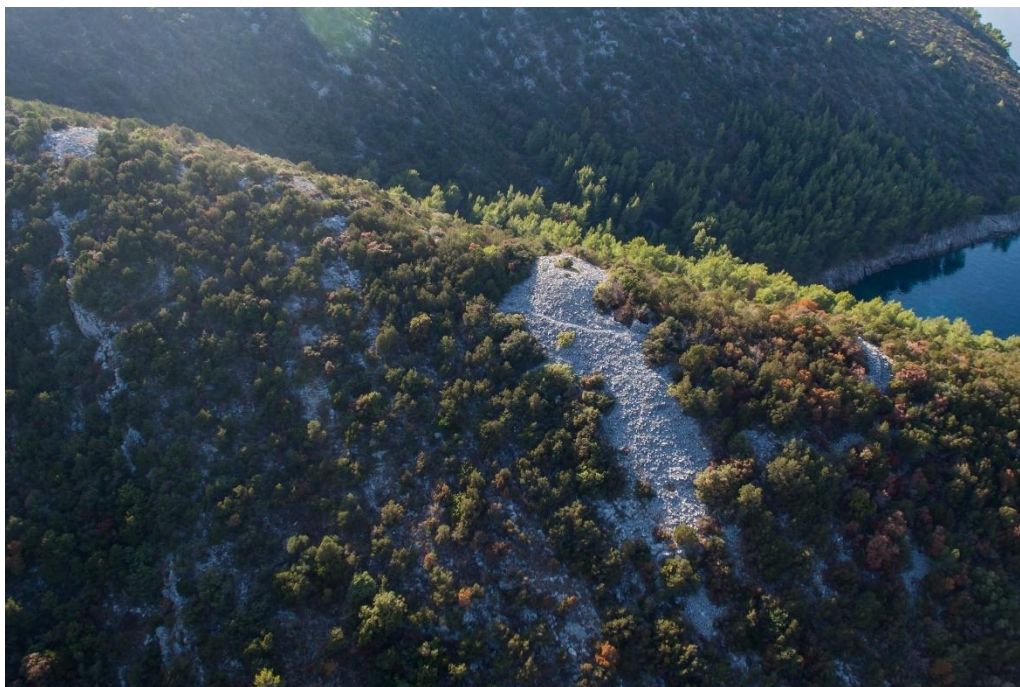
Slika 20 - Dio južnog predbedema na gradini Vela Moševčica, foto: J. Barbarić

predbedema. Sačuvana je u visini od oko 40 centimetara dok joj širina mjeri približno 3 metra. Prema sjeveru nailazimo na usku ravan u dužini od 90 metara, za koju možemo pretpostaviti da je bila dio predgrađa gradine.

¹³⁶ N. VUJNOVIĆ, 1990, 50.

¹³⁷ KIRIGIN et al, 1997, 54.

¹³⁸ V. GAFFNEY, Z. STANČIĆ, 1991, 55.

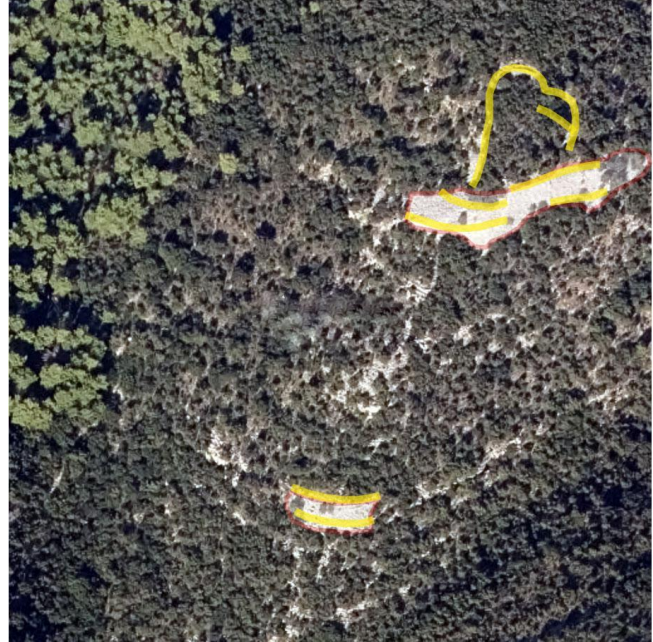

Slika 21 - Pogled s istoka na gradinu Vela Moševčica, foto: J. Barbarić

Masivni južni bedem akropole sačuvan je u visini do 4 metra, a na njegovom južnom licu vidljivi su tragovi podzidavanja. Visoka kamena gomila u službi bedema većinski je rasuta u smjeru istoka, a ukupna dužina unutrašnjeg lica iznosi približno 43 metra. Uz unutrašnje lice južnog bedema zabilježena je i recentnija pravokutna konstrukcija koja je vjerojatno služila kao pastirska kuća. Zapadni bedem prati morfologiju terena prema sjeveru. Sačuvan je u visini od pola metra ponajviše na dijelu unutrašnjeg lica prema naseobinskom platou gradine. Sjeverni dio bedema najbolje je očuvan. Radi se o polukružnom bedemu širine do 3 metra kojem visina mjestimično prelazi visinu od 2 metra. Na istočnom dijelu nalazimo kombinaciju podzida i terasa koji zajedno s ostatkom bedema zatvaraju ovalni plato površine 1400 kvadratnih metara. Treba napomenuti kako je su na zračnim fotografijama vidljivi ostaci kamenih struktura podno sjevernog bedema no zbog neprohodne vegetacije ovo područje nije poblizje istraženo.

Vela Moševčica posjeduje sve elemente tipične gradine kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na ovom području. To potvrđuju njen oblik i smještaj, koji su nalik onom na gradinama Liković i Grčka gomila, ali i ulomci lončarije prikupljeni tijekom rekognosciranja sipina južnog bedema. Ipak, za razliku od ostalih gradina, Vela Moševčica nema vizualnu komunikaciju s niti jednom od četiri ranije obrađene gradine te na prvi pogled djeluje u potpunosti samostalno u odnosu na istovremene zajednice s područja

Bogomolja. Kako bi osigurali svoju egzistenciju, stanovnici Vele Moševčice izgradili su trostruku obrambenu strategiju, no nije u potpunosti izgledno da bi dvije različite zajednice mogle dugoročno koegzistirati na relativno malom prostoru. Prema tome, nedostatak vizualne komunikacije prema zapadu može se objasniti jedino ako ondje obitavaju prijateljske zajednice iste kulturne grupe od kojih ne postoji opasnost iznenadnog napada. Ovu tezu osnažuje i pronalazak minijaturne posude na Grčkoj gomili koja je oblikom izravna kopija tipu lonca pronađenom na Veloj Moševčici. Sukladno gore navedenom, određivanjem istočne granice teritorija gradine Vela Moševčica, zaključili bi površinu zahvaćenu utjecajem kompleksa istovremenih gradina koju su prema topografiji i lončariji činili Likova Glava, Liković, Grčka gomila i Vela Moševčica.

Slika 22 - Tlocrt gradine Vela Moševčica; Žuto - ostaci bedema; Crveno - površina obuhvaćena rekognosciranjem, Zeleno - veći zemljani nanos, izradio: J. Barbarić

Istočnu granicu teritorija gradine na Veloj Moševčici treba potražiti u smještaju kamenih gomila koje je okružuju. V. Gaffney i Z. Stančić u svome radu potvrđuju poklapanje rasprostranjenosti kamenih gomila i okolnog područja gradina zahvaćenog „*dobrim i jako dobrim tlom*“.¹³⁹ U bližoj okolini gradine, N. Vujnović bilježi osam kamenih gomila smještenih uglavnom u središtu plodne visoravni. Smještaj kamenih gomila na istaknutim pozicijama u reljefu koje nemaju poveznicu s poljoprivrednim aktivnostima možemo interpretirati kao limitne tumule, a zanimljivu grupaciju gomila sa sličnim karakteristikama pronalazimo dva kilometra istočnije.

¹³⁹ V. GAFFNEY, Z. STANČIĆ, 1991, 65.

Slika 23 - Prikaz smještaja gradine Vela Moševčica i kamenih gomila u bližoj okolini, izradio: J. Barbarić

Riječ je o četiri kamene gomile smještene na vrhovima blagih uzvišenja koje su pozicionirane na prosječnoj razdaljini od 346 metara. Gomile u nizu vizualno komuniciraju jedna s drugom, a linija u kojoj su smještene približna je i današnjoj granici dviju najistočnijih otočnih uprava između mjesta Sućuraj i Selca kod Bogomolja.

6. ANALIZA LONČARIJE

Nedostatak sustavnih istraživanja na gradinama u općini Sućuraj onemogućuje precizno datiranje navedenih lokaliteta. Primarni cilj studentskog projekta iz 2017. godine bio je preciznije zabilježiti smještaj i topografiju ranije navedenih gradinskih lokaliteta. Korištenjem recentnih satelitskih snimki, ali i modernih tehnologija kao što su GPS uređaj i bespilotna letjelica „Phantom 3“, izrađeni su precizni fotogrametrijski 3D modeli gradina. Detaljno dokumentiranje postojećeg stanja u digitalnom trodimenzionalnom prostoru znatno pomaže razumijevanju odnosa unutrašnjih i vanjskih struktura na gradinama, ali služi i kao ključan faktor pri konzervaciji ovih arheoloških lokaliteta.

Uz mapiranje topografije i postojećih struktura, kroz studentski projekt iz 2017. godine izvršeno je i rekognosciranje na pet dokumentiranih gradina. Gradine u općini Sućuraj, do sada su, relativno kronološki datirane u brončano i željezno doba prema svome izgledu i općim karakteristikama toga vremena. Najraniji istraživači tako će keramiku pronađenu na ovim gradinama jednostavno nazivati „ilirskom“, češće obrađujući samo atraktivnije metalne nalaze.¹⁴⁰ Pored nedostatka iskopavanja nalazišta iz ovog razdoblja, ključan problem našem poznavanju lončarske proizvodnje leži upravo u šturim i nepotpunim objavama istraživanja.¹⁴¹ Na sjeveru Dalmacije stanje je ponešto jasnije zahvaljujući Š. Batoviću (1968. – 1980.) i J. Korošecu (1980.) koji su postavili temelje tipologije i kronologije tijekom druge polovice dvadesetog stoljeća.¹⁴² Veliki napredak u metodološkom pogledu donose S. Forenbaher i P. Vranjican rezultatima istraživanja Vaganačke pećine. Ovdje vrijedi spomenuti i diplomski rad A. Šokčević iz 2016. godine u kojem detaljno prezentira keramičke nalaze s gradine Vrčevo u Ravnim Kotarima.¹⁴³ U srednjoj Dalmaciji situacija je dosta lošija. Ipak, uvid u lončariju brončanog doba dobivamo rezultatima istraživanja sojeničkog naselja Dugiš na rijeci Cetini, a objavljuje ih I. Marović 2001. godine. Najveći napredak vidljiv je u doktorskom radu V. Barbarića iz 2011. godine.¹⁴⁴ U radu donosi tipologiju lončarije za kasno brončano i željezno doba u Dalmaciji, ali i ukazuje na problematiku neujednačenog pristupa materiji i nazivlju određenih elemenata posuđa. Što se tiče srednjodalmatinskih otoka situacija bi se trebala znatno popraviti izdavanjem detaljnih rezultata „Projekta Jadranski otoci“ koji su još uvijek u pripremi.¹⁴⁵ Za područje Plama, raspoložemo s tek nekoliko izvora u literaturi u kojima se detaljno obrađuje keramički materijal. Jedan od takvih je izvještaj iz 1985. godini o iskopavanju kamenih gomila u Bogomolju kojeg potpisuje I. Marović. U njemu, uz kratke opise nekih prapovijesnih lokaliteta, donosi i crteže nalaza pronađenih u tri

¹⁴⁰ I. MAROVIĆ, 1985, 6.

¹⁴¹ V. BARBARIĆ, 2011, 12.

¹⁴² Š. BATOVIĆ, 1974, 1983; J. KOROŠEC, 1980;

¹⁴³ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 2. – 162.

¹⁴⁴ V. BARBARIĆ, 2011, 6. – 294.

¹⁴⁵ Usmeno priopćenje N. Vujnović

kamene gomile, među kojima izdvaja keramičke šalice datirane u starije brončano doba.¹⁴⁶ Nešto recentniji rad iz 2000. godine potpisuje S. Forenbaher, gdje iznosi rezultate revizijskog istraživanja u Grapčevoj špilji uparene s C14 datumima iz pripadajućih slojeva.¹⁴⁷

Obzirom da je riječ o velikom broju gradina na relativno malom prostoru, rekognosciranje je logičan korak pri jasnijem razumijevanju kronologije svake pojedinačne gradine, a samim time i njihovom međusobnom odnosu. Lončarija nam pruža uvid u svakodnevnicu prapovijesnih zajednica i pobliže pojašnjava načine skladištenja i transporta namirnica, ali i njihovu termalnu obradu kao neophodan korak pri preživljavanju.¹⁴⁸ U ovom radu analizirana je keramička građa prikupljena tijekom terenskog pregleda iz 2017. godine na gradinama Likova Glava, Liković, Grčka gomila, Humac i Vela Moševčica. Gusta vegetacija nije dopuštala rekognosciranje nad cijelom površini gradine, stoga je ono usmjereno na područja s najvećom preglednosti. Kod svih pet gradina rekognosciranje je izvršeno na kamenim sipinama bedema, za koje je pretpostavljeno da će dati dovoljno podataka za pobliže datiranje nalazišta. Ulomci lončarije dokumentirani su na svim gradinama osim na gradini Humac premda su tamo, kao i na ostalim gradinama, pronađeni fragmenti kućnog lijepa. Na gradinama Liković, Grčka gomila i Vela Moševčica dokumentirana je i metalna troska koja najčešće nastaje kao nusprodukt metalurških djelatnosti.

	UKUPNA POVRŠINA GRADINE (m²)	POVRŠINA REKOGNOSCIRANJA (m²)	UKUPAN BROJ KERAMIČKIH NALAZA	KUĆNI LJEP	METALNI NALAZI
LIKOVA GLAVA	2102	1115	36	DA	NE
LIKOVIĆ	11319	1685	96	DA	DA
GRČKA GOMILA	5072	2280	147	DA	DA
HUMAC	1542	1321	0	DA	NE
VELA MOŠEVČICA	8041	1536	43	DA	DA

Tablica 1 - Rezultati terenskog pregleda iz 2017. godine

Lončarija brončanog i željeznog doba u Dalmaciji na prvi pogled djeluje jednolično, za razliku od sjeverne Hrvatske, gdje oblici posuda i njihov ukras najčešće jasno naglašavaju pripadnost određenoj

¹⁴⁶ I. MAROVIĆ, 1985, 5.

¹⁴⁷ S. FORENBAHER, 2000, 9. – 34.

¹⁴⁸ I. MILOGLAV, 2016, 26.

kulturi ili kulturnoj grupi. Uvriježeno je mišljenje kako keramičke izrađevine ovog razdoblja zadržavaju svoje oblike kroz duži vremenski period, što je dodatno otežalo stvaranje tipološko-kronološke podjele u prošlosti. Nedostatak indikatora pripadnosti primorao je istraživače da se većinski usmjere proučavanju tehnologije koja se koristila pri izradi lončarije. Primjerice, Š. Batović navodi kako brončanodobna keramika ne sadrži primjese kalcita, a kvaliteta pečenja vidljivo je lošija nego tijekom željeznog doba Dalmacije.¹⁴⁹ Prema trenutnom stanju istraživanja ovakve tvrdnje moraju se uzimati s određenim oprezom. Analizirana keramička građa s gradine Vrčevo prikupljena iz različitih stratigrafskih jedinica, potvrđenih C14 datumima, dokazuje upravo suprotno. Većinu nalaza iz stratigrafskih jedinica datiranih u srednje brončano doba čine nalazi kvalitetno pečene keramike s usitnjenim primjesama kalcita te fina keramika s uglaćanom površinom.¹⁵⁰ Za vjerovati je kako će se stanje znatno popraviti korištenjem modernih metoda istraživanja i pristupačnijoj upotrebi radiokarbonskih analiza obzirom da više nećemo ovisiti isključivo o tipološko-kronološkim podjelama lončarije.

Keramički materijal sakupljen pri rekognosciranju gradina na području općine Sućuraj bit će analiziran prema modelu obrade lončarije kojeg donosi M. Horvat 1999. godine. Model prema kategorijama uključuje sve aspekte proizvodnog postupka jednog keramičkog predmeta: lončarska sirovina, tehnike oblikovanja, dorada površine, tehnike ukrašavanja, tehnologija pečenja, boja površine, tvrdoća, tipologija posuda.¹⁵¹

6.1. LONČARSKA SIROVINA I PRIMJESE

Kategorija „Lončarske sirovine“ uključuje glinu kao osnovnu sirovinu, organske ili anorganske primjese te ostale sirovine za bojanje ili glaziranje. Analiza prikupljenih keramičkih ulomaka ukazuje kako je gotovo sva lončarija nastala u lokalnoj proizvodnji što implicira postojanje gliništa u neposrednoj blizini gradina. U karakterističnom krškom pejzažu nalazišta gline nisu česta, ali pojavljuju se na mjestima gdje se zadržava voda. Na promatranom području zabilježeno je dvanaest lokvi od kojih su neke na lokalitetima Stanja, Močivnica, Moča, Vela duboka, Bogojina glava i Lokve Primjese su sastavni dio lokalne proizvodnje lončarije ovog područja. Dijelimo ih na organske i anorganske primjese. Kod organskih primjesa najčešće se radi o usitnjenom bilju, slami, školjkama ili pljevi.¹⁵² Anorganske primjese dolaze u

¹⁴⁹ Š. BATOVIĆ, 1983, 316.

¹⁵⁰ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 12.

¹⁵¹ M. HORVAT, 1999, 15. – 102.

¹⁵² I. MILOGLAV, 2016, 32.

obliku samljevenih minerala, metamorfnih, sedimentnih ili eruptivnih stijena i groga.¹⁵³ Valja napomenuti kako često nalazimo na kombinaciju organskih i anorganskih primjesa, dok su uzorci bez vidljivih dodataka primjese dosta rjeđi pa se najčešće pojavljuju na ulomcima lončarije manjih dimenzija. Na gradini Liković 72% keramičke građe sadrži anorganske primjese. Radi se o više ili manje usitnjenim komadima kalcita koji su dodavani kako bi ojačali formu i reducirali temperaturu potrebnu pri uspješnom pečenju keramike. Kod organskih primjesa u literaturi se najčešće spominje „pljeva“.¹⁵⁴ Primjese ove vrste manifestiraju se kao nepravilnosti tj. rupice na stijenkama posuda, a nastaju uslijed izgaranja organskih dodataka tijekom procesa pečenja posuda. Takva keramika najčešće je grube fature i osjetno je lakša i krhkija od ulomaka s anorganskim primjesama. Na gradini Likova Glava organska primjesa dokumentirana je na 63% keramičkih uzoraka. Fina keramika tankih stijenki bez primjesa najčešća je na gradini Liković, dok je najrjeđe pronalazimo na gradinama Likova Glava i Vela Moševčica.

	UKUPAN POSTOTAK ULOMAKA S PRIMJESOM	ORGANSKA PRIMJESA	ANORGANSKA PRIMJESA	KOMBINACIJA PRIMJESA	BEZ PRIMJESE
LIKOVA GLAVA	97%	63%	24%	10%	3%
LIKOVIĆ	89%	11%	72%	6%	11%
GRČKA GOMILA	96%	13%	69%	14%	4%
HUMAC	X	X	X	X	X
VELA MOŠEVČICA	100%	14%	77%	9%	X

Tablica 2 - Postotak prisutnosti primjesa na gradinama Likova Glava, Liković, Grčka gomila, Humac i Vela Moševčica

U starijoj literaturi porozna lončarija s dodatkom organskih primjesa navodi se kao karakteristika kasnog brončanog doba.¹⁵⁵ Radiokarbonska analiza s gradine Vrčevo pak pokazuje kako je ovakva primjesa najčešća u stratigrafskim jedinicama datiranim u srednje brončano doba između 1600. i 1430. godine prije Krista.¹⁵⁶ Na ovom lokalitetu organske primjese javljaju se i u željeznom dobu, nakon 500. godine prije Krista, ali isključivo na ulomcima grube keramike debljih stijenki s krupnijim primjesama kalcita.

¹⁵³ I. MILOGLAV, 2016, 32. – 34.

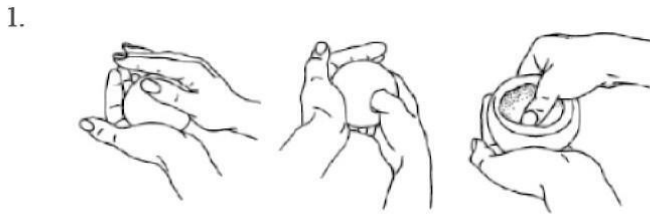
¹⁵⁴ Š. BATOVIĆ, 1980, 72.

¹⁵⁵ Š. BATOVIĆ, 1983, 316.

¹⁵⁶ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 10.

6.2. TEHNIKE OBLIKOVANJA, DORADA POVRŠINE I UKRAŠAVANJE

U kategoriji „Tehnike oblikovanja“ razlikujemo tri tipa: izradu rukom, izradu na kolu i izradu u kalupu.¹⁵⁷ Lončarija brončanog i željeznog doba na području Dalmacije izrađivana je prostoručno bez upotreba lončarskog kola ili kalupa.¹⁵⁸ U literaturi se kao podtip prostoručne izrade izdvaja „Tehnika izvlačenja ili gnjetenja“ za izradu manjih posuda i „Tehnika oblikovanja pomoću glinenih prstenova“ pri izradi posuda veće zapremnine.¹⁵⁹

Slika 24 - Tehnika izvlačenja ili gnjetenja (M. HORVAT, 1999, 18.)

Slika 25 - Tehnika oblikovanja pomoću glinenih prstenova (R. ZLATUNIĆ, 2005, 72.)

Za keramičku građu prikupljenu tijekom rekognosciranja u općini Sućuraj nije moguće precizno potvrditi o kojem se podtipu prostoručne izrade radi. Ono što je sigurno je da ova keramika nije izrađivana uz pomoć rotirajućeg kola. Začetke tehnike izrade na kolu vežemo uz rimsku lončariju stoga je podatak o nedostatku iste značajan obzirom da svjedoči kako gradine nisu bile korištene u posljednjim stoljećima 1. tisućljeća prije Krista ili kasnije.

Kategorija „Dorada površine“ nejasno je obrađena u većini dosadašnje literature obzirom da se građa uglavnom karakterizirala prema individualnoj procjeni autora, a bez strogo usklađene nomenklature.¹⁶⁰ Kod obrade površine razlikujemo tri tipa: glađenje (prije sušenja), brisanje (s vodom prije sušenja) i glačanje (na djelomično prosušenoj površini).¹⁶¹ Dorada površine u većoj ili manjoj mjeri prisutna

¹⁵⁷ M. HORVAT, 1999, 118.

¹⁵⁸ V. BARBARIĆ, 2011, 18.

¹⁵⁹ M. HORVAT, 1999, 18.; R. ZLATUNIĆ, 2005, 72.

¹⁶⁰ V. BARBARIĆ, 2011, 19.

¹⁶¹ M. HORVAT, 1999, 24.

je na svim promatranim gradinama s područja Plama. Najzastupljenija je na gradini Grčka gomila gdje čini 36% ukupne prikupljene građe, a nešto rjeđa na gradinama Vela Moševčica (30%) i Liković (17%). Na gradini Likova Glava dorada površine pojavljuje se na samo 7% analizirane građe što je sukladno velikom postotku keramičkih ulomaka grube fature s anorganskim primjesama. Vrijedi napomenuti kako je česta pojava dorade površine na samo jednoj strani posude gdje je unutrašnjost posude više ili manje zaglađena dok njezina vanjska stijenka ostaje potpuno neobrađena. Zanimljiv je i jedan ulomak fine crnoglačane keramike pronađen na gradini Vela Moševčica koji je jedini takav zabilježen u rekognosciranju ovih lokaliteta.

U kategoriji „Tehnike ukrašavanja“ proučavamo elemente koji su dodavani na vanjsku površinu lončarije u službi estetske, a ne utilitarne funkcije. Model M. Horvat dijeli tehnike ukrašavanja u tri tipa: urezivanje, utiskivanje i apliciranje.¹⁶² Prema prikupljenom keramičkom materijalu možemo zaključiti kako ukrašavanje lončarije nije bilo česta praksa na promatranim gradinama. Iako, za sada, imamo samo tri ulomaka s elementima ukrašavanja ovu tvrdnju trebaju potvrditi tek neka buduća sondiranja gradina. Na gradini Liković dva su takva primjerka. Prvi je ulomak lonaca manjih dimenzija ili čaše, svijetlo narančaste boje s vidljivim ostacima organskih i anorganskih primjesa, a na kojem vodoravna aplikacija prati obod posude (**kat. br. 8**). Na drugom primjeru ukras je izveden urezivanjem podno oboda lonca. Riječ je o kvalitetno pečenom ulomku lonca tamnosive do crne boje s usitnjenom kalcitnom primjesom i zaglađenom stijenkom (**kat. br. 7**). Zanimljiv je i primjerak oboda i trbuha lonca pronađenog na gradini Vela Moševčica. Ulomak je narančaste do smeđe boje, a izrađen je bez kalcitnih primjesa. Rupičasta faktura sugerira kako je s glinom korištena i organska primjesa, ali ovdje se radi o kvalitetno izrađenoj i ujednačeno pečenoj keramici. Na samom vrhu oboda koji je lagano izvučen prema vani nalazimo ukras načinjem utiskivanjem nokta ili urezivanjem nekog oštrog predmeta koji je pratio obod oko cijele posude (**kat. br. 44**). Prezentirane tehnike ukrašavanja korištene su kroz dugi vremenski period u prapovijesti, a uzorak s kojim raspoložemo onemogućava da posluže kao precizna kronološka odrednica.

6.3. TEHNIKE PEČENJA

Za kategoriju „Tehnike pečenja“ imamo dosta šturu sliku u dosadašnjoj literaturi. Autori često ponavljaju tezu kako je pri izradi lončarije korištena otvorena vatra, a sama keramika je loše pečena. Problem nastaje zbog nepotpunih objava u kojima se ne pružaju adekvatni dokazi na temelju kojih je donesen takav zaključak. U Dalmaciji do danas nisu otkriveni ostaci lončarskih peći ili nekih primitivnijih

¹⁶² M. HORVAT, 1999, 29. – 37.

izrađevina čiji bi kontekst upućivao da se na tome mjestu termalno obrađivala keramika.¹⁶³ Promatranjem boje stijenke i presjeka keramičkih ulomaka možemo dobiti izravan uvid u procese i tehnike pečenja lončarije. Bitno je istaknuti kako je boja površine posude promjenjiva i nakon završenog procesa pečenja jer često tijekom korištenja dolazi do sekundarnog gorenja, a treba uzeti u obzir i varijacije pod utjecajem kemijskog sastava tla u kojem je lončarija pronađena. Kod tehnika pečenja razlikujemo redukcijsko i oksidacijsko, no postoje i podtipovi koji nastaju blagim, ali značajnim odstupanjem od primarnog procesa.

	SMEĐI I SVIJETLO NARANČASTI TONOVI STIJENKE	CRVENI I ŽARKO NARANČASTI TONOVI STIJENKE	CRNI I SIVI TONOVI STIJENKE	PRESJEK TAMNIJI OD STIJENKE	PRESJEK ISTI KAO I STIJENKA
LIKOVA GLAVA	67%	31%	2%	83%	7%
LIKOVIĆ	82%	14%	4%	77%	23%
GRČKA GOMILA	76%	20%	4%	76%	24%
HUMAC	X	X	X	X	X
VELA MOŠEVČICA	72%	26%	2%	73%	27%

Tablica 3 - Postotak dokumentiranih boja stijenke i presjeka keramičkih uzoraka s gradina Likova Glava, Liković, Grčka gomila, Humac i Vela Moševčica

Na gradini Liković 83% analizirane građe karakterizira tamni presjek i svjetlija boja površine. Uglavnom je riječ o svijetlosmeđim, smeđim i smeđe-narančastim tonovima stijenke i tamnosmeđim do crnim bojama u presjeku. Slična je situacija i na gradinama Grčka gomila i Vela Moševčica gdje dominiraju svijetlosmeđi i svijetlonarančasti tonovi stijenke i tamnija boja presjeka. Ovakav izgled rezultat je nepotpunog oksidacijskog postupka pečenja koji se izvodi na otvorenom ognjištu ili u jami.¹⁶⁴ Vanjska površina keramike često je neujednačene boje što je karakteristično za pečenje pri niskim temperaturama s nedovoljnim dotokom kisika. Tijekom oksidacijskog ili nepotpunog oksidacijskog postupka dolazi do izgaranja organskih primjesa što rezultira pojavom rupičaste fature tj. poroznosti keramike. Na promatranim gradinama prisutni su i ulomci dobro pečene keramike kojima je boja stijenke jednaka boji presjeka. Ujednačeno pečena keramika s istom bojom stijenke i presjeka najčešća je na gradinama za koje je ranije pretpostavljeno da su služile u naseobinske svrhe. Prednjači gradina Vela Moševčica s 27%, a

¹⁶³ V. BARBARIĆ, 2011, 23.

¹⁶⁴ M. HORVAT, 1999, 53., R. ZLATUNIĆ, 2005. 95.

slijede Grčka gomila s 24% i Liković s 23%. Kao i u prijašnjim kategorijama najveće odstupanje vidljivo je na gradini Likova Glava za koju je pretpostavljeno da je služila kao osmatračnica ili refugij.

Nešto su rjeđi nalazi lončarije kojoj je stijenka žarko narančaste i crvene boje. Ovakva keramika nastaje uklanjanjem svježe pečene posude s vatrišta i čišćenjem površine od ostatka pepela kako bi na zraku poprimila željenu boju.¹⁶⁵ Najveće odstupanje još jednom zapažamo na Likovoj glavi s 31% ulomaka crvenih tonova stijenke. Na gradini Vrčevo u sjevernoj Dalmaciji učestalija pojava crvene stijenke na lončariji datirana je u vrijeme starijeg željeznog doba, a u kombinaciji s većim komadima kalcita prisutna je i u slojevima datiranim oko 500. godine prije Krista.¹⁶⁶

¹⁶⁵ V. BARBARIĆ, 2011, 24.

¹⁶⁶ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 72

6.4. TIPOLOGIJA POSUDA

Terminologija korištena pri izradi tipologije lončarije temelji se na pretpostavci kako je moguće izračunati zapreminu tj. odnos promjera i visine kod svake pojedinačne posude.¹⁶⁷ Prikupljeni keramički ulomci nerijetko su jako fragmentirani stoga onemogućavaju korištenje takvog principa izračuna. Točnije, od prikupljenih 322 keramička ulomka za samo 7 može se izračunati promjer oboda posude dok visina nije sačuvana niti na jednom uzorku.

V. Barbarića u svom doktorskom radu dijeli oblike posuda u četiri osnovne kategorije: lonci, zdjele, pladnjevi i šalice.¹⁶⁸ Ove kategorije izvedene su kroz analizu starije literature u kojoj uglavnom nisu naznačene dimenzije posuda, a sama lončarija objavljujvana je selektivno. Na temelju preciznijeg uzorka, A. Šokčević dijeli tipologiju na: lonce, lončiče, zdjele, zdjelice, pladnjeve, šalice, cjediljke, minijaturne posudice, čepove, podmetače i keramički pribor za tkanje.¹⁶⁹ U radu donosi i podtipove određenih elemenata lončarije kao što su obodi, ručke, drške i dna te ih razvrstava prema apsolutno datiranim stratigrafskim jedinicama na gradini Vrčevo.¹⁷⁰ Navedene tipologije bit će temelj prema kojem će se kategorizirati lončarija obrađena u ovome radu. U slučaju da uzorak onemogućuje određivanje oblika lončarije ulomak će se jednostavno naznačiti kao dio „*posude*“.

Tijekom rekognosciranja gradina na području općine Sućuraj prikupljeno je ukupno 322 ulomka keramičke građe. Od ukupnog broja prepoznato je 46 ulomaka s dijagnostičkim elementima koji su zasebno fotografirani i nacrtani u presjeku (**kat. br. 1 – 46**). Ostatak ulomaka čija duža stranica mjeri više od 3 centimetra fotografiran je s pripadajućom grupom nalaza i priložen u poglavlju „8. KATALOG NALAZA“.

¹⁶⁷ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 14.

¹⁶⁸ V. BARBARIĆ, 2011, 28.

¹⁶⁹ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 14. – 64.

¹⁷⁰ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 8. – 154.

6.4.1. LONCI

Prema tipologiji V. Barbarića, lonac je posuda zatvorene forme, s vratom ili bez, koja na tijelu ponekad može imati ručku ili dršku, ali često se pojavljuje i bez njih.¹⁷¹ Visina mu je u pravilu 1 do 2 puta veća od samog promjera, dok lončić karakterizira posudu istog oblika umanjenih dimenzija koja na tijelu u pravilu ima jednu ručku.¹⁷² Lonci su najčešći oblici koji se javljaju na svim promatranim gradinama. Uglavnom se radi o ulomcima lonaca s ravnim ili zaobljenim rubom i naglašenim obodom koji je više ili manje izvučen prema vani (**kat. br. 1, 2, 6, 7, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 29, 44**).

Sačuvani ulomci najčešće ne pružanju više informacija o obliku samog tijela posude. Ipak, prema dosadašnjoj literaturi može se zaključiti kako je riječ o loncima loptastog ili jajolikog tijela, s cilindričnim ili koničnim vratom, koji nerijetko na tijelu imaju trakaste ručke ili jezičaste drške.¹⁷³ Ovakvi oblici raširena su pojava na prostorima cijelog priobalja, dok nalazi iz srednje Dalmacije ukazuju kako se u većem broju pojavljuju tijekom srednjeg brončanog doba i traju do kraja željeznog doba.¹⁷⁴

Rjeđi su ulomci oboda s naglašenim ravnim rubom horizontalno izvučenim prema vani pronađeni na gradinama Liković i Grčka gomila (**kat. br. 7, 20**). Izrađeni su od gline sa sitnim primjesama kalcita dok su stijenke glačane s unutrašnje i vanjske strane (**kat. br. 7**).

Najbližu paralelu pronalazimo na gradini Škrip na otoku Braču gdje se ovakav presjek oboda datira u kasno brončano i željezno doba.¹⁷⁵

Slika 26 - Ulomak oboda s gradine Grčka gomila
Kat. br. 19

Slika 27 – Ulomak oboda s gradine Liković
Kat. br. 7

¹⁷¹ V. BARBARIĆ, 2011, 29.

¹⁷² A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 15.

¹⁷³ V. BARBARIĆ, 2011, T. 3/16, 19, 20; Š. BATOVIĆ, 1971, sl. 3, 4, 10; Š. BATOVIĆ, 1974, T. VI/1, 6; Š. BATOVIĆ, 1987, sl. 10/5; Š. BATOVIĆ, 2002, sl.30, T. 3/ 46–48; M. ČELHAR, I. BORZIĆ, 2016, T. I; S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, T. 10/1, 2, 8, T. 11/5, 8; J. KOROŠEC, P. KOROŠEC, 1980, sl. 19

¹⁷⁴ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 16.

¹⁷⁵ V. BARBARIĆ, 2011, 61.

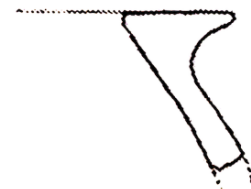
U sjevernoj Dalmaciji postoje dva primjera, jedan iz Vaganačke pećine i drugi s gradine Vrčevo. Ulomak iz Vaganačke pećine pronađen je u sondi 2 i pripada 8. fazi kulturnog razvoja pećine, koja je datirana u završetak kasnog brončanog doba i starije faze željeznog doba.¹⁷⁶

Sličan je i ulomak lonca pronađen na gradini Vrčevo u stratigrafskoj jedinici 7 koju autori datiraju u početak mlađeg željeznog doba.¹⁷⁷

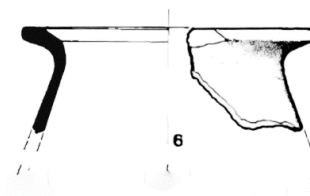
Na temelju ova tri primjera možemo zaključiti kako ovakav specifičan tip oboda nastaje tijekom kasnog brončanog doba i traje kroz starija željeznodobna razdoblja, dok se mjestimično pojavljuje i u mlađem željeznom dobu.

Sljedeći je tip lonca većih dimenzija čije je tijelo približno jajolikog oblika, a podno oboda može imati različite tipove jezičastih drški. Lonci tog tipa pronađeni su na gradinama Grčka gomila i Vela Moševčica (**kat. br. 21, 44**), a ovaj oblik otprije je poznat s mnogih nalazišta u priobalju. Kao čest nalaz spominje se na liburnskim nalazištima, dok ih u središnjoj Dalmaciji i Istri zbog učestalosti neki autori nazivaju i „amforama“.¹⁷⁸

Recentna istraživanja gradine Vrčevo pokazuju kako je se ovaj oblik najranije javlja u stratigrafskim jedinicama 15-12, dok postaje najučestaliji tip lonca u slojevima višim od stratigrafske jedinice 7.¹⁷⁹ Obzirom da je SJ 10 apsolutno datiran oko 500. godine prije Krista, zaključujemo da je ovaj oblik tipičana odlika mlađeg željeznog doba.

Slika 28 - Ulomak oboda s gradine Škrip (C7.2 prema V.BARBARIĆ, 2011., 61.)

Slika 29 - Ulomak oboda iz Vaganačke pećine (T11/6 prema S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985.)

Slika 30 - Ulomak oboda s gradine Vela Moševčica Kat. br. 44

¹⁷⁶ S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 7.

¹⁷⁷ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, kat. br. 306, 130.

¹⁷⁸ Š. BATOVIĆ, 1971, sl. 10; Š. BATOVIĆ, 1968, 179; Š. BATOVIĆ, 1974, T. VI/2; A. FABER, M. NIKOLANCI, 1985, T.III

¹⁷⁹ Š. BATOVIĆ, 1970, sl 21; Š. BAROTIĆ, 1971, 35., sl. 12

6.4.2. ZDJELE

Drugu kategoriju nalaza čine zdjele različitih dimenzija. Prema M. Horvat, zdjele su posude otvorene forme koje dolaze u plićim ili dubljim varijantama dok njihova visina odgovara jednoj do dvije trećine promjera oboda same posude.¹⁸⁰ Među prikupljenom građom nalazimo dvije manje zdjele koje prema svojem izgledu pripadaju u grubo posuđe. Pronađene su na gradinama Liković i Grčka gomila, a radi se o zdjelama manjih dimenzija, neujednačenog pečenja s krupnijim primjesama kalcita (**kat. br. 5, 28**).

Kod prvog primjera radi se o ulomku dublje zdjele loptastog oblika čiji je obod blago uvijen prema unutra. Ulomak je neujednačeno pečen, svijetlo smeđe boje s krupnijim primjesama kalcita. Ovakav oblik ne može poslužiti kao precizna kronološka odrednica obzirom da je zastupljen kroz sva prapovijesna razdoblja, a što je potvrđeno i na lončariji s gradine Vrčevo gdje se pojavljuje od srednjeg brončanog, do kraja željeznog doba.¹⁸¹

Drugi primjer pronađen je na gradini Grčka gomila, a riječ je o ulomku plitke zdjele s ravnim obodom blago uvijenim prema unutra. Ulomak je neujednačeno pečen, smeđih tonova stijenke s vidljivim ostacima organskih i anorganskih primjesa. Ovdje se još jednom radi o učestalom obliku lončarije koji nije kronološki indikativan. Obzirom na mali uzorak s kojim raspolažemo tipologija zdjela ostaje nejasna. U oba slučaja riječ je o posudama jednostavnog obrisa, grube fature kakva je vjerojatno korištena u svakodnevne svrhe kao neka vrsta tanjura, a moguće i prilikom kuhanja, podgrijavanja ili skladištenja hrane i tekućina.

*Slika 31 - Ulomak oboda
zdjelice s gradine Liković
Kat. br. 5*

*Slika 32 - Ulomak oboda zdjele s gradine
Grčka gomila
Kat. br. 28*

¹⁸⁰ M. HORVAT, 1999, 85.

¹⁸¹ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 25.

6.4.3. MINIJATURNE POSUDE

Zanimljiv nalaz pronađen je tijekom rekognosciranja južnog dijela bedema na gradini Grčka gomila. Riječ je o ulomku tijela lonca približno jajolikog oblika čiji je rub izvučen prema vani dok je podno oboda postavljena jezičasta drška (kat. br. 21). Premda karakterističnog oblika otprije poznatog kao željeznodobna „amfora“, svojim dimenzijama upućuje da se u ovom slučaju radi o minijaturnoj posudi.

Slika 33 - Ulomak minijaturne posude s gradine Grčka gomila
Kat. br. 21

D. Balen-Letunić dijeli minijaturne posude u dvije grupe. Prvi tip čine posude kvalitetne izrade koju su izrađivali keramičari, dok drugi tip predstavljaju minijaturne posude grublje izrade za koje je pretpostavljeno da je izrađivana od strane djece tijekom učenja keramičarskog zanata.¹⁸² Na prostoru priobalja, minijaturne posude zabilježene su u kontekstu naselja u Benkovcu i na gradini Vrčevo, dok se kao dio grobnog inventara pojavljuju na nekropoli Limske drage.¹⁸³

Njihova namjena nije u potpunosti jasna. Premda se često tumače kao igračke, na primjerima s područja Hrvatske vidimo kako dolaze u različitim kontekstima. Minijaturno posuđe moglo se primjerice koristiti za skladištenje različitih začina, ali i kao manja šalica za ispijanje tekućina. U slučaju da se zaista radi o šalici, svakako ne bi bilo prvi put da se iste pojavljuju kao dio grobnog inventara što je česta pogrebna praksa naročito u vremenu ranog brončanog doba.¹⁸⁴

Slika 34 – Usporedba dimenzija i oblika ulomaka lonca s gradine Vela Moševčica (lijevo) i ulomaka minijaturne posude s gradine Grčka gomila (desno)
Kat. br 44, 21

¹⁸² D. BALEN-LETUNIĆ, 1983, 68.-70.

¹⁸³ T. ZOJČEVSKI, 2013, 40; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 36; D. UREM, 2012, 80.

¹⁸⁴ I. MAROVIĆ, 1985, 6.

6.4.4. RUČKE I DRŠKE

Tijekom rekognosciranja gradina na području općine Sućuraj pronađeno je više tipova ručki i drški. Najučestaliji tip su vertikalne trakaste ručke koje prema obliku presjeka dijelimo na ovalne (**kat. br. 12, 35**), pravokutne (**kat. br. 9, 10, 34, 46, 45**), sedlaste (**kat. br. 15**) i prstenaste (**kat. br. 31, 32, 33**). Na jednom primjeru zabilježen je i horizontalni tip ručke sa sedlastim presjekom (**kat. br. 11**). U nešto manjoj količini zastupljeni su i različiti tipovi drški. Uglavnom se radi o tipovima polukružnih jezičastih drški među kojima razlikujemo one izvučene prema gore (**kat. br. 13, 14, 21**), jezičaste drške izvučene prema dolje (**kat. br. 37, 39, 40**) te jezičaste drške s pravokutnim presjekom koje su u pravilu izvučene horizontalno prema vani u razni oboda posude (**kat. br. 12, 38**). U dva slučaja prisutne su i rogolike drške, po jedna na Likovoj Glavi i Veloj Moševčici (**kat. br. 3, 44**).

Trakaste ručke s pravokutnim ili izduženim ovalnim presjekom zabilježene su na svim gradinama Liković i Vela Moševčica. Uglavnom je riječ o ručkama čija je širina nešto manja od visine, a najčešće su bile pričvršćene na gornjem dijelu posude, uz obod ili podno samog oboda (**kat. br. 9, 15, 45**). Ovakav oblik jednostavnih trakastih ručki široko je rasprostranjen na cijelom priobalju, a prema podacima iz literature mogu se datirati u dugi vremenski period od srednjeg brončanog do kraja željeznog doba.¹⁸⁵

Na gradini Grčka gomila prevladavaju trakaste ručke manjih dimenzija koje se sužavaju prema vrhu tj. mjestu gornjeg hvatišta na tijelu posude (**kat. br. 31, 32, 33, 34, 35, 36**). Š. Batović ručke sličnog oblika pronađene u Ninu datira u željezno doba, dok na gradini Vrčevo predstavljaju najučestaliji oblik ručke a naročito u vremenu mlađeg željeznog doba kada su prisutne u približno jednakom omjeru kao i prstenaste ručke.¹⁸⁶

Slika 35 - Trakasta ručka s pravokutnim presjekom s gradine Vela Moševčica
Kat. br. 45

Slika 36 - Trakasta ručka suženog gornjeg dijela s gradine Grčka gomila
Kat. br. 34

¹⁸⁵ V. BARABRIĆ, 2011, 159. – 160.

¹⁸⁶ Š. BAROVIĆ, 1970, sl. 26; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 44. – 49.

Vrijedi spomenuti i jedan ulomak vertikalno postavljene ručke sa sedlastim presjekom s obje strane, a pronađen je na gradini Liković (**kat. br. 11**). Svijetlosmeđih tonova, ujednačene boje stijenke i presjeka, izrađena je od gline sa sitnim primjesama kalcita. Prema literaturi, tipovi vertikalno postavljenih ručki pojavljuju se u vrijeme kasnog brončanog doba, a njihovo korištenje prisutno je i kroz sva željeznodobna razdoblja.¹⁸⁷ Sličan primjerak ručke izvučene ukoso prema gore pronađen je na lokalitetu Putalj, a datiran je u drugu polovicu brončanog doba do u starije željezno doba.¹⁸⁸

*Slika 37 - Ulomak vertikalne ručke sa sedlastim presjekom s gradine Liković
Kat. br. 11*

Različiti tipovi jezičastih drški pronađeni su na svim promatranim gradinama. Najčešće se radi o polukružnim jezičcima izvučenim prema dolje ili prema gore (**kat. br. 13, 14, 21, 37, 39, 40**). Prema sadašnjem stanju istraživanja nagib jezičca ne može poslužiti kao kronološka odrednica obzirom da se ovi oblici javljaju od završetka srednjeg brončanog doba i traju do kraja željeznog doba.¹⁸⁹ Nešto precizniju sliku dobivamo recentnim istraživanjima gradine Vrčevo. Na tome lokalitetu jezičaste drške izvijene prema dolje prisutne su kroz drugu polovicu brončanog i cijelo željezno doba, dok se jezičaste ručke izvijene prema gore javljaju tek u slojevima starijeg željeznog doba.¹⁹⁰ Jezičaste drške pravocrtnog tlocrta koje je preciznije opisati kao trakaste drške pronađene su na lokalitetima Liković i Grčka gomila (**kat. br. 12, 38**). Isti tip trakaste drške pronađen je i na Vrčevu, a pojavljuje se isključivo u slojevima mlađeg željeznog doba.

*Slika 38 - Jezičasta drška izvijena prema gore s gradine Liković
Kat. br. 13*

*Slika 39 - Trakasta drška pravocrtnog tlocrta s gradine Grčka gomila
Kat. br. 38*

¹⁸⁷ V. BARBARIĆ, 2011, 150. – 157.

¹⁸⁸ S. ČAČE, 2001, sl. 47

¹⁸⁹ V. BARBARIĆ, 2011, 137.

¹⁹⁰ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, tabla 6, 58.

Posljednju tip čine rogolike drške koje su zabilježene na dva uzorka od kojih je jedan s Likove Glave, a drugi s Vele Moševčice (**kat. br. 3, 44**). Prema uzorku raspoznavamo dvije varijante rogolikih drški. Prva je izvedena u obliku dva manja jezičca ili roščića koji su plastično aplicirani na tijelo posude, dok su na drugom uzorku vidljive dvije paralelno postavljene jezičaste drške izvučene prema gore. Najbližu paralelu pronalazimo u Starome Gradu gdje su ovi oblici drške pronađeni u slojevima željeznog doba, a slično stanje je i na Vrčevu gdje se rijetki primjerci pojavljuju tek u slojevima starijeg željeznog doba.¹⁹¹ U Vaganačkoj pećini rogolika drška javlja se i ranije za vrijeme u završetka srednjeg brončanog tj. početka kasnog brončanog doba.¹⁹²

Obzirom da je na drugom uzorku (**kat. br. 44**) drška postavljana na tijelu kronološki indikativnog oblika lonca, nalaze s Likove Glave i Vele Moševčice treba datirati od početka starijeg željeznog doba pa nadalje.

6.4.5. DNA

Dna su uglavnom jako fragmentirana i najčešće ne odaju previše informacija o obliku same posude. Najbrojnija su dna s blago naglašenim prijelazom u tijelo posude, a takva su pronađena na svim gradinama (**kat. br. 4, 17, 41, 46**), dok se rjeđe pojavljuje tip dna s nenaglašenim prijelazom (**kat. br. 16, 42**). Na gradini Liković dokumentiran je i jedan uzorak s naglašenim sedlastim prijelazom iz tijela u dno (**kat. br. 18**), a sličan ulomak nalazimo i na Vrčevu u sloju koji treba datirati od kraja srednjeg brončanog i početka kasnog brončanog doba.¹⁹³

Slika 40 - Rogolika drška izvedena kao dva roščića pronađena na gradini Likova Glava
Kat. br. 3

Slika 41 - Ulomak lonca s pričvršćenom rogolikom drškom izvedenom kao dva paralelna jezičca s gradine Vela Moševčica
Kat. br. 44

¹⁹¹ N. PETRIĆ, 1997, T. III, 2.; A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 55. – 56.

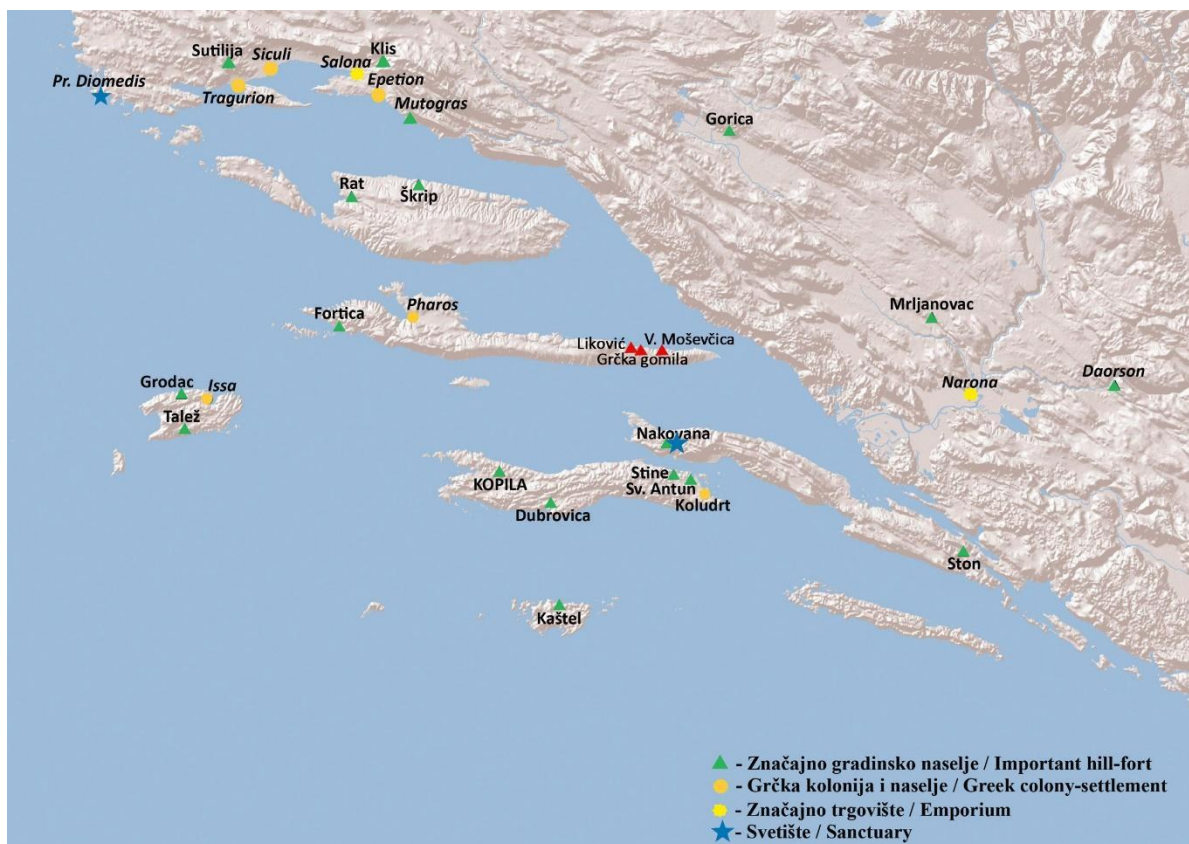
¹⁹² S. FORENBAHER, P. VRANJICAN, 1985, 13, T. 8, 3.

¹⁹³ A. ŠOKČEVIĆ, 2016, 43.

7. ZAKLJUČAK

Stupanj istraženosti brončanog i željeznog doba otoka Hvara u blagom je zaostatku u usporedbi sa stanjem istraživanja na otocima Braču, Korčuli ili poluotoku Pelješcu. Smještaj brojnih prapovijesnih gradina i uparenih kamenih gomila otprije nam je poznat, no na ovim lokalitetima rijetko su vršena sustavna arheološka istraživanja, dok su ponešto češće lokaliteti rekognoscirani. Jasno je kako nedostaju ciljana istraživanja gradina nasebinskog tipa koja bi zasigurno pomogla poznavanju načina života lokalnih zajednica u predgrčkom razdoblju istočnog Jadrana.

Rano brončano doba na istoku otoka dokumentirano je u Grapčevoj špilji, špilji-jami Živa voda, ali i u grobnom inventaru kamenih gomila smještenih u okolici gradine Humac. Keramička građa prikupljena tijekom rekognosciranja lokaliteta Likova Glava, Liković, Grčka gomila i Vela Moševčica relativno datira ove gradine najkasnije od završetka srednjeg brončanog do u mlađe željezno doba. U željeznome dobu one su istovremene brojnim snažnim domorodačkim zajednicama s područja srednje Dalmacije.

Slika 42 - Karta gradinskih naselja srednje Dalmacije u vremenu željeznog doba, izradio: I. Borzić (D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 306., Sl. 1), prilagodio: J. Barbarić

Na priloženoj karti crvenom bojom nadodane su gradine naseobinskog tipa istraživane u ovome radu. Smještaj u širem kontekstu dodatno potvrđuje njihovu važnost u nadziranju prekomorskog prometa na mjestu sjevernih i južnih vrata u Neretvanski kanal prema velikom trgovačkom središtu u Naroni. Ovdje treba napomenuti i izravnu vezu prema Nakovani i Kopili koje su u to vrijeme pod upravom samostalnih domorodačkih zajednica s intenzivnim trgovačkim kontaktima usmjerenim prema grčkim, odnosno južnoitalskim krajevima.¹⁹⁴

Danas znamo kako su područje srednje Dalmacije u vremenu željeznog doba nastanjivale zajednice indoeuropske jezične porodice.¹⁹⁵ Izvjesno je kako se radilo o heterogenoj grupi plemena koje su kasniji osvajači skupno nazivali Ilirima. O ustroju i podjeli vlasti na gradinama tijekom željeznog doba nemamo preciznih informacija. Svakako možemo pretpostaviti kako je svaka pojedinačna gradina imala najmanje jednu istaknutu osobu ili poglavara koji je vršio vojnu i zakonodavnu vlast. Ipak, nije poznato jesu li poglavari samostalno vladali gradinom, kao što je to slučaj kod grčkih polisa, ili su bili dio većeg kulturnog kompleksa ujedinjenog pod jednim kraljem.

Prema izračunu S. Forenbaheira iz 2001. godine, otok Hvar u željezno doba nastanjuje približno 1600 stanovnika na 8 prapovijesnih gradina.¹⁹⁶ Izračun je izveden temeljem modela kojega za otok Brač donose Z. Stančić i V. Gaffney s pretpostavkom da je svaku naseobinsku gradinu u željeznome dobu nastanjivalo 200 ljudi. U radu nije poimenično naznačeno koje su gradine uzete kao uzorak pri izračunu, ali prema ovome modelu područje gradina Liković, Grčka gomila i Vela Moševčica čini gotovo polovinu stanovništva cijeloga otoka. Sukladno tome može se zaključiti da je taj broj bio ponešto veći, a trend povećanog broja populacije zabilježen je na cijelome Mediteranu. O tome najbolje svjedoči 700 grčkih kolonija koje nastaju u razdoblju od 8. do kraja 6. stoljeća prije Krista na području Sredozemlja i Crnog mora.¹⁹⁷ Kolonizacija je zasigurno počela i ranije, dok je u isto vrijeme na našim prostorima, kao izraz dobrodošlice, zabilježen porast podizanja gradina s višestrukim obrambenim bedemima. U nekoliko narednih stoljeća broj novonastalih grčkih kolonija na Sredozemlju iznosi samo 10, čemu je glavni razlog vjerojatno prenapučenost ovog područja. Za otok Paros, pretpostavljeno je da šalje oko 1000 kolonista prema zapadu, u doba 4. stoljeća prije Krista i osnivanja kolonije na području današnjeg Staroga Grada.¹⁹⁸

Prema sadašnjem stanju istraživanja, predgrčke zajednice otoka Hvar možemo podijeliti na najmanje četiri do pet teritorijalno odvojenih cjelina. Prva je na samom zapadu otoka u okolici grada Hvara

¹⁹⁴ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 318.

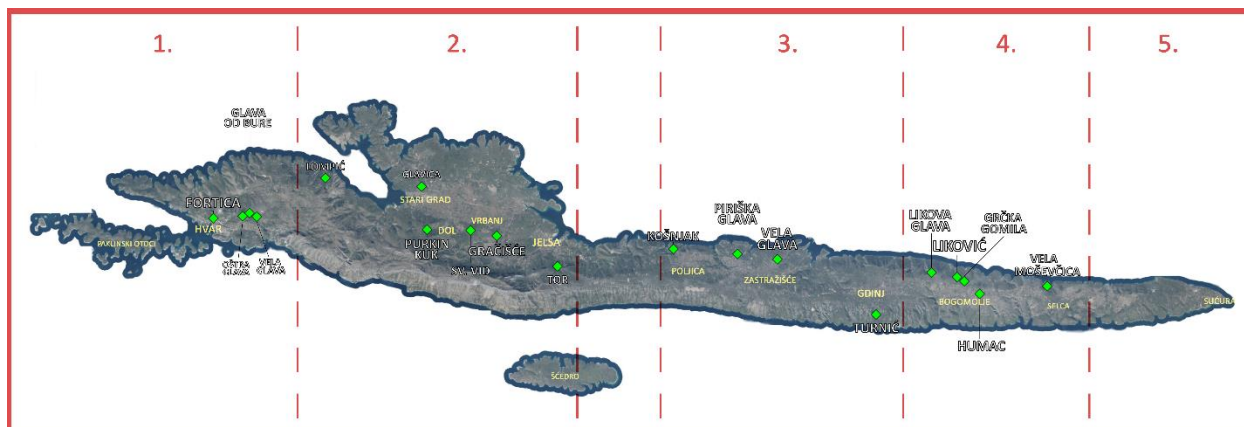
¹⁹⁵ S. FORENBAHER, 2001, 373.

¹⁹⁶ S. FORENBAHER, 2001, 374.

¹⁹⁷ B. KIRIGIN, 2004, 213.

¹⁹⁸ B. KIRIGIN, 2004, 213.

s glavnim središtem na gradini Fortica. Osim prema velikom broju ostataka lokalne i importirane lončarije, brojnost populacije koja je živjela na ovom području ostala je sačuvana u vidu 72 kamene gomile i 4 gradine koje okružuju širu okolicu grada zajedno s Paklinskim otocima.¹⁹⁹

Slika 43 - Podjela grupacija gradina na teritorijalne cjeline, izradio: J. Barbarić

Kao drugu cjelinu treba istaknuti područje omeđeno planinskim masivom i starogradskom uvalom na zapadu te grčkom kulom Tor na istoku. U središtu ovog okvira smješteno je plodno Starogradsko polje koje je u brončanom i željeznom dobu bilo od životne važnosti za zajednice ovog područja. Nadzor nad poljem izvršen je izgradnjom najmanje 6 gradina koje su zatvarale prilaze polju iz svih morskih i kopnenih smjerova. Morski pravac sa zapada štiti gradina Lompić smještena na južnoj obali starogradske uvale, dok kopneni put na jugozapadu zatvara gradina Purkin Kuk. Sjevernoistočno od polja nalazi se kružna gradina na Glavici, a uz južni rub ravnice nalazimo dvije gradine na pozicijama Sv. Vid i Gračišće. Premda je izvjesno kako je na području Staroga Grada postojalo vangradinsko naselje u vremenu brončanog i željeznog doba o tome za sada nemamo dovoljno dokaza. Prema sadašnjem stanju istraživanja, pretpostavljeno je da se glavno središte ovog dijela otoka nalazilo se na gradini Gračišće. Na krajnjem istoku, cjelinu zatvara limitni tumul ili moguća gradina na poziciji grčke kule Tor izgrađene nakon 4. stoljeća prije Krista.

Treća cjelina obuhvaća zapadni dio područja Plama, s počekom u okolici sela Poljica i gradinom Košnjak koja s limitnim tumulom na lokalitetu Križišće označava početak otočke visoravni. Ovoj cjelini treba pridružiti gradine Piriška glava i Vela glava nedaleko od sela Zastrazišće, kao i gradinu Turnić na

¹⁹⁹ B. KIRIGIN et al, 2021, 69.

južnoj obali otoka s pripadajućim kamenim gomilama na području današnjeg sela Gdinj. Gradine zapadnog dijela Plama za sada su nam najmanje poznate u literaturi, stoga nije jasno koje bi bilo glavno središte ovog dijela otoka. Moguće je da odgovore treba tražiti na području Zastrazišća, a važno je napomenuti i da je ova cjelina izuzeta prema morfologiji terena tj. nedostatku prirodnih prepreka koje bi zasebno odvajale nabrojane gradine.

Četvrtu cjelinu čine gradine poblizje obrađene u ovome radu. Zapadna granica određena je pružanjem uvale Smrska na jugu i gradinom Likova Glava na sjeveru visoravni. Površinom koju obuhvaća, gradina Liković nameće se kao glavno središte ovog dijela otoka, dok njenu istočnu granicu predstavlja gradina Vela Moševčica s nizom limitnih tumula smještenih dva kilometra istočnije.

Krajnji istok otoka sadrži četiri kamene gomile na lokalitetu Umić i dodatnih sedam u zaleđu lučkog mjesta Sućuraj koje do sada nisu istražene. Gomile su vjerojatnije ostaci ranog brončanog doba obzirom da bi život u nizini na samoj obali mora bio u najmanju ruku opasan u vremenu kasnog brončanog i željeznog doba kada svjedočimo brojnim društvenim prevratima. D. Radić i I. Borzić na temelju gradine na Kopili iznose hipotezu koja upozorava kako je tijekom ovog vremena smještaj u blizini mora više mana nego korist jednoj lokalnoj zajednici.²⁰⁰ To je vidljivo i pri izgradnji gradova u recentnijoj povijesti, gdje su primjerice glavna otočka mjesta Lastovo ili Murter smještena podalje od mora, dok su lučki gradovi najčešće obzidanim visokim zidinama kao u slučaju Zadra, Hvara, Korčule i Dubrovnika.

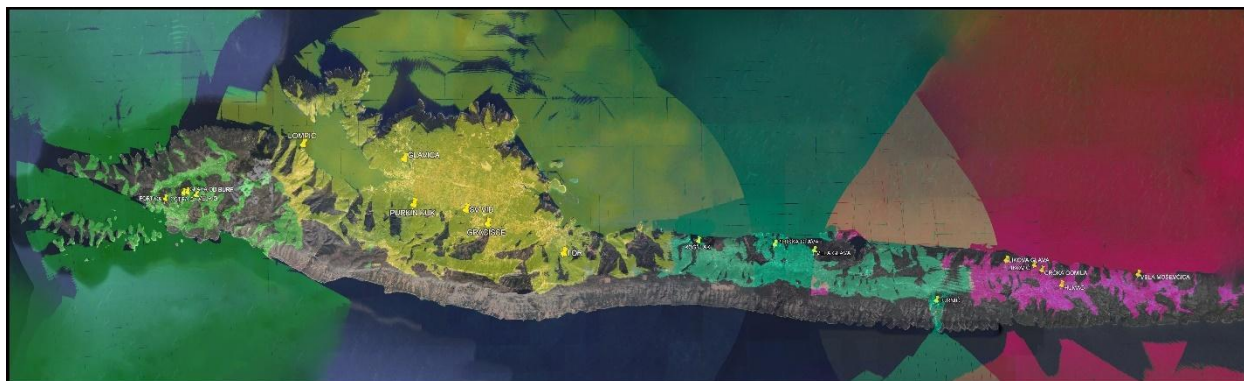
Ostaje nam još proučiti odnose između različitih otočnih cjelina i lokalnih zajednica koje su u njima živjele. O tome nam ponešto više govori razmjestaj gradina smještenih na graničnim dijelovima teritorija. Zanimljiva je teza koju B. Kirigin iznosi u opisu topografije gradine Lompić smještene na ulazu u starogradsku uvalu. Napominje kako gradina nadzire plovni put prema Splitskim vratima i Šolti, no nema vizualnu komunikaciju prema zapadu otoka, a što bi značilo da opasnost nije mogla doći s predjela današnjega grada Hvara.²⁰¹ Obzirom da je na Lompiću pronađena lončarija lokalne proizvodnje karakteristična za željezno doba zajedno s ulomcima južnoitalske geometrijske keramike možemo zaključiti da su odnosi dviju zajednica bili prijateljski zasigurno do 5. stoljeća prije Krista.

Na drugoj strani situacija je ponešto drugačija obzirom da se istočno od grada Hvara nalazi grupacija od tri prapovijesne gradine na lokalitetima Glava od bure, Oštra glava i Vela glava. Jedna manja gradina u funkciji osmatračnice, kao primjerice Vela glava, na najvišem položaju u reljefu logična je potreba jedne prapovijesne zajednice. Ipak, tri gradine na susjednim vrhovima udaljenim manje od jednog kilometra znak su izražene opasnosti od neprijatelja. Na gradinama nisu vršena veća sustavna istraživanja

²⁰⁰ D. RADIĆ, I. BORZIĆ, 2017, 309.

²⁰¹ B. KIRIGIN, 2004, 27.

stoga nam njihova kronologija nije poznata, no svakako je moguće da neke od njih nastaju tijekom završetka mlađeg željeznog doba u vrijeme osnivanja grčke kolonije na otoku.

Slika 44 - Preklap vizualnih komunikacija gradina: ZELENO: Fortica, Oštra g., Glava od bure, Vela g.; ŽUTO: Lompić, Purkin kuk, Glavica, Sv. Vid, Gračišće, Tor; PLAVO: Košnjak, Piriška g., Vela g., Turnić; ROZO: Likova g., Liković, Grčka gomila, Humac, V. Moševčica; izradio: J. Barbarić

Nakon utemeljenja Farosa, došljaci preuzimaju kontrolu nad Starogradskim poljem u kojem razrađuju katastarsku podjelu zemljišta. U narednim godinama njihov odnos prema domicilnom stanovništvu jasan je na dva primjera prenamjene zatečenih ilirskih struktura. Na jugozapadnoj granici polja vidljiv je grčki utjecaj pri izgradnji obrambenog bedema na gradini Purkin kuk, koju već M. Zaninović opisuje kao ostatke ilirsko-helenističke kiklopske konstrukcije.²⁰² Ovu intervenciju može se protumačiti kao znak opreza prema domicilnim zajednicama na području grada Hvara, dok je istočna granica postavljena u susret mogućoj opasnosti s područja Plama u obliku monumentalne kule Tor. Kula je izgrađena nekad nakon polovice 4. stoljeća prije Krista, a što nam potvrđuje da u to vrijeme prema istoku još uvijek egzistiraju zajednice koje nisu pod utjecajem grčkih kolonista.

Helenistička keramika prisutna je i na području Plama, no ona je izuzetno rijetka u odnosu na ostatke lokalne lončarije karakteristične za mlađe željezno doba. Prema svemu navedenom, izgledno je kako su zajednice s istoka otoka Hvara održale svoj suverenitet u vremenu nakon osnivanje Farosa, no njihova sudbina i kraj za sada će nam ostati nepoznati.

Iako su mnoge hipoteze iznesene u zaključnom poglavlju teksta samo radne pretpostavke, važne su jer nas potiču na daljnja istraživanja i pronalazak adekvatnih znanstvenih odgovora na postavljena pitanja, a to je ono što nas kao arheologe veseli.

²⁰² M. ZANINOVIĆ, 1997, 13.

8. KATALOG NALAZA

*mjerka iznosi 5cm

	<p>Kat. br. 1</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Likova Glava</p> <p>Ulomak oboda lonca manjih dimenzija koji je blago izvijen prema vani. Izrađen od gline s anorganskim primjesama. Ujednačeno pečen, narančaste boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 2</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Likova Glava</p> <p>Ulomak oboda lonca blago izvijenog prema vani. Izrađen od gline s kalcitnim primjesama. Ujednačeno pečen, svijetlo narančaste boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 3</p> <p>ULOMAK DRŠKE Lokalitet: Likova Glava</p> <p>Ulomak rogolike drške izvijene prema dolje. Izrađen od gline s organskim i anorganskim primjesama. Neujednačeno pečen, narančasto-crveno do smeđih tonova stijenke i tamnijeg presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 4</p> <p>ULOMAK DNA Lokalitet: Likova Glava</p> <p>Ulomak ravnog dna s naglašenim prijelazom iz tijela u dno posude. Izrađen od gline s anorganskim primjesama. Ujednačeno pečen, narančaste boje stijenke i presjeka.</p>

	<p>Kat. br. 5</p> <p>ULOMAK ZDJELE</p> <p>Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak zdjele manjih dimenzija s obodom blago uvijenim prema unutra. Izrađen od gline s kalcitnom primjesom. Neujednačenog pečenja, svijetlo smeđe boje.</p>
	<p>Kat. br. 6</p> <p>ULOMAK LONCA</p> <p>Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak lonca s obodom izvijenim prema vani. Izrađen od gline sa sitnim primjesama kalcita. Neujednačeno pečen, smeđe do crne boje s tamnim presjekom.</p>
	<p>Kat. br. 7</p> <p>ULOMAK LONCA</p> <p>Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak oboda lonca s naglašenim rubom izvučenim prema vani. Izrađen sa sitnim primjesama kalcita. Ujednačeno pečen, crne boje stijenke i presjeka. Uglaćan s obje strane.</p>
	<p>Kat. br. 8</p> <p>ULOMAK LONCA</p> <p>Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak oboda lonca manjih dimenzija ili šalice s naglašenim obodom. Izrađen od gline s anorganskim primjesama. Ujednačeno pečen, svijetlo smeđe boje.</p>

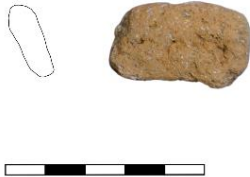

	<p>Kat. br. 9</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak baze trakaste ručke s izduženim pravokutnim presjekom. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Ujednačeno pečena, narančaste boje s tamnijim presjekom. Uglaçane vanjske stijenke.</p>
	<p>Kat. br. 10</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak baze trakaste ručke s pravokutnim presjekom. Izrađen od gline s organskim i anorganskim primjesama. Neujednačeno pečen, smeđe do sive boje stijenke s tamnim presjekom.</p>
	<p>Kat. br. 11</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak horizontalne ručke s blago sedlastim presjekom. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Ujednačeno pečen, smeđe do narančaste boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 12</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak pravokutne jezičaste drške. Izrađen od gline s anorganskim primjesama. Neujednačeno pečena, smeđih do sivih tonova stijenke i tamnijeg presjeka.</p>

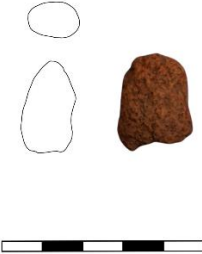

	<p>Kat. br. 13</p> <p>DRŠKA Lokalitet: Liković</p> <p>Polukružna jezičasta drška blago izvijena prema gore. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Ujednačeno pečena, narančaste boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 14</p> <p>ULOMAK DRŠKE Lokalitet: Liković</p> <p>Polukružna jezičasta drška blago izvijena prema gore. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Ujednačeno pečena, narančaste boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 15</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak trakaste ručke blago sedlastog presjeka. Izrađen od gline s organskim i anorganskim primjesama. Ujednačeno pečena, narančaste do crvene boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 16</p> <p>ULOMAK DNA Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak ravnog dna s nenaglašenim prijelazom u tijelo posude. Izrađen od gline s kalcitnom primjesom. Neujednačenog pečenja, svijetlo smeđe boje s tamnim presjekom.</p>

	<p>Kat. br. 17</p> <p>ULOMAK DNA Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak dna posude s naglašenim prijelazom iz tijela u dno posude. Izrađen od gline s kalcitnom primjesom. Ujednačeno pečeno, smeđih tonova stijenske i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 18</p> <p>ULOMAK DNA Lokalitet: Liković</p> <p>Ulomak ravnog dna posude s naglašenim sedlastim prijelazom iz tijela u dno. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Neujednačeno pečen, narančasto do crvenih tonova stijenske i tamnim presjekom.</p>
	<p>Kat. br. 19</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak lonca s obodom izvijenim prema vani. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Neujednačenog pečenja, svijetlo smeđih i narančastih tonova stijenske i tamnijeg presjeka. Unutrašnjost polirana.</p>
	<p>Kat. br. 20</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak lonca s obodom naglašeno izvučenim prema vani. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Ujednačeno pečen, smeđe boje stijenske i presjeka. Unutrašnjost polirana.</p>

	<p>Kat. br. 21</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak lonca s obodom izvučenim prema van. Podno oboda nalazi se jezičasta drška zakrivljena prema gore. Izrađen od gline s malo kalcitnih primjesa. Ujednačeno pečen, svijetlo narančaste boje stijenke i presjeka. Unutrašnja i vanjska strana blago polirane. Vidljivi tragovi sekundarnog gorenja.</p>
	<p>Kat. br. 22</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak ravnog oboda lonca. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Ujednačeno pečen, narančaste boje s tamnim presjekom.</p>
	<p>Kat. br. 23</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak lonca s obodom izvučenim prema vani. Izrađen od gline s kalcitnom primjesom. Ujednačeno pečen, narančaste boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 24</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak lonca s obodom izvučenim prema vani. Izrađen od gline s organskim primjesama. Ujednačeno pečen, smeđe boje stijenke i presjeka.</p>

	<p>Kat. br. 25</p> <p>ULOMAK POSUDE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak lonca s obodom izvučenim prema vani. Izrađen od gline s organskom i anorganskom primjesom. Ujednačeno pečen, smeđe boje stijenke i tamnijeg presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 26</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak lonca manjih dimenzija s obodom izvučenim prema vani. Izrađen od gline s kalcitnom primjesom. Ujednačeno pečen, narančaste boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 27</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak lonca s obodom izvučenim prema vani. Izrađen od gline s kalcitnom primjesom. Neujednačeno pečen, Smeđih do sivih tonova i tamnijeg presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 28</p> <p>ULOMAK ZDJELE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak zdjele s obodom zakrivljenim prema unutra. Izrađen od gline s organskim primjesama. Neujednačeno pečen, smeđih tonova stijenke i presjeka.</p>

	<p>Kat. br. 29</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak lonca manjih dimenzija s obodom izvučenim prema vani. Izrađen od gline s kalcitnim primjesama. Ujednačeno pečen, svijetlo narančaste boje s tamnijim presjekom.</p>
	<p>Kat. br. 30</p> <p>ULOMAK LONCA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak ravnog oboda posude nepoznatog tipa. Izrađen od gline s kalcitnom primjesom. Neujednačeno pečen, smeđe do sive boje stijenke i tamnijeg presjeka. Unutrašnja strana polirana.</p>
	<p>Kat. br. 31</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak ručke kružnog presjeka. Izrađen od gline s krupnim primjesama kalcita. Neujednačeno pečen, smeđih do sivih tonova stijenke i tamnijeg presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 32</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak trakaste ručke s kružnim presjekom. Izrađen od gline s sitnim primjesama kalcita. Neujednačeno pečen, narančastih do crnih tonova stijenke i tamnijeg presjeka.</p>

	<p>Kat. br. 33</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak trakaste ručke s kružnim presjekom. Izrađen od gline s organskim primjesama. Ujednačeno pečen, crvene boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 34</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak trakaste ručke s pravokutnim presjekom. Izrađen od gline s organskim primjesama. Neujednačeno pečen, crnih i smeđih tonova stijenke i tamnijeg presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 35</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak trakaste ručke s izduženo ovalnim presjekom. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Neujednačeno pečen, svijetlo smeđih do narančastih tonova stijenke i tamnijeg presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 36</p> <p>ULOMAK RUČKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak trakaste ručke s pravokutnim presjekom. Izrađen od gline s primjesama kalcita. Neujednačeno pečen, svijetlo narančaste do sive boje stijenke i tamnijeg presjeka.</p>

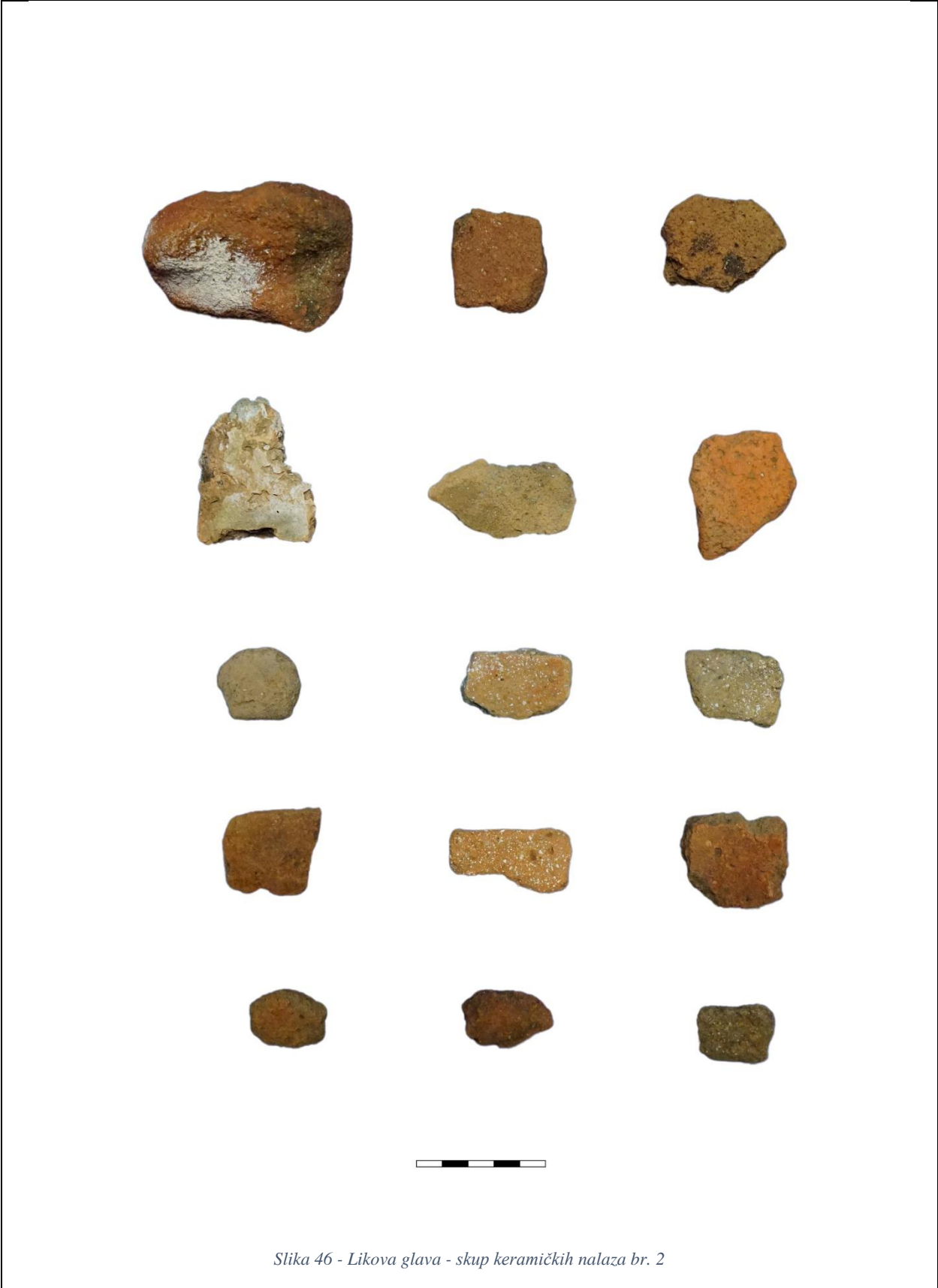
	<p>Kat. br. 37</p> <p>ULOMAK DRŠKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak jezičaste drške izvučene prema dolje. Izrađen od gline s malo kalcitnih primjesa. Ujednačeno pečen, crvene boje stijenke i presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 38</p> <p>ULOMAK DRŠKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak jezičaste drške pravocrtnog tlocrta i sedlastog presjeka. Izrađen od gline bez primjesa. Ujednačeno pečen, smeđe boje stijenke i presjeka. Glačane površine.</p>
	<p>Kat. br. 39</p> <p>ULOMAK DRŠKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak jezičaste drške izvijene prema dolje. Izrađen od gline s kalcitnom primjesom. Neujednačeno pečen, smeđe do crne boje stijenke i tamnijeg presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 40</p> <p>ULOMAK DRŠKE Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak kratke jezičaste drške izvučene prema dolje. Izrađen od gline s kalcitnim primjesama. Ujednačeno pečen, narančaste boje stijenke i presjeka.</p>

	<p>Kat. br. 41</p> <p>ULOMAK DNA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak posude s naglašenim prijelazom iz tijela u ravno dno. Načinjen od gline s organskim i anorganskim primjesama. Neujednačeno pečen, smeđih do narančastih tonova stijenke i tamnijeg presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 42</p> <p>ULOMAK DNA Lokalitet: Grčka gomila</p> <p>Ulomak ravnog dna posude s nenaglašenim prijelazom iz tijela. Načinjen od gline organskim i anorganskim primjesama. Neujednačeno pečen, narančastih do crnih tonova i tamnijeg presjeka. Unutrašnjost glačana.</p>
	<p>Kat. br. 43</p> <p>ULOMAK POSUDE Lokalitet: Vela Moševčica</p> <p>Ulomak oboda manje posude s rubom izvučenim prema vani. Izrađen od gline s organskim i anorganskim primjesama. Neujednačeno pečen, smeđe do sive boje stijenke i tamnijeg presjeka.</p>
	<p>Kat. br. 44</p> <p>ULOMCI LONCA Lokalitet: Vela Moševčica</p> <p>Ulomci lonca s obodom ukrašenim utiskivanjem nokta izvučenim prema vani. Podno oboda nalazi se rogolika jezičasta drška. Načinjen od gline s usitnjenom kalcitnom primjesom. Ujednačenog pečen, narančaste boje stijenke i presjeka. Unutrašnjost glačana.</p>

	<p>Kat. br. 45</p> <p>RUČKA Lokalitet: Vela Moševčica</p> <p>Trakasta ručka s izduženim pravokutnim presjekom. Načinjena od gline s kalcitnom primjesom. Neujednačeno pečen, narančastih do smeđih tonova stijenke i oboda. Unutrašnjost glačana.</p>
	<p>Kat. br. 46</p> <p>ULOMAK DNA Lokalitet: Vela Moševčica</p> <p>Ulomak ravnog dna s naglašenim prijelazom iz tijela u dno posude. Načinjen od gline s kalcitnom primjesom. Neujednačeno pečen, smeđih do narančastih tonova stijenke i tamnijeg presjeka.</p>

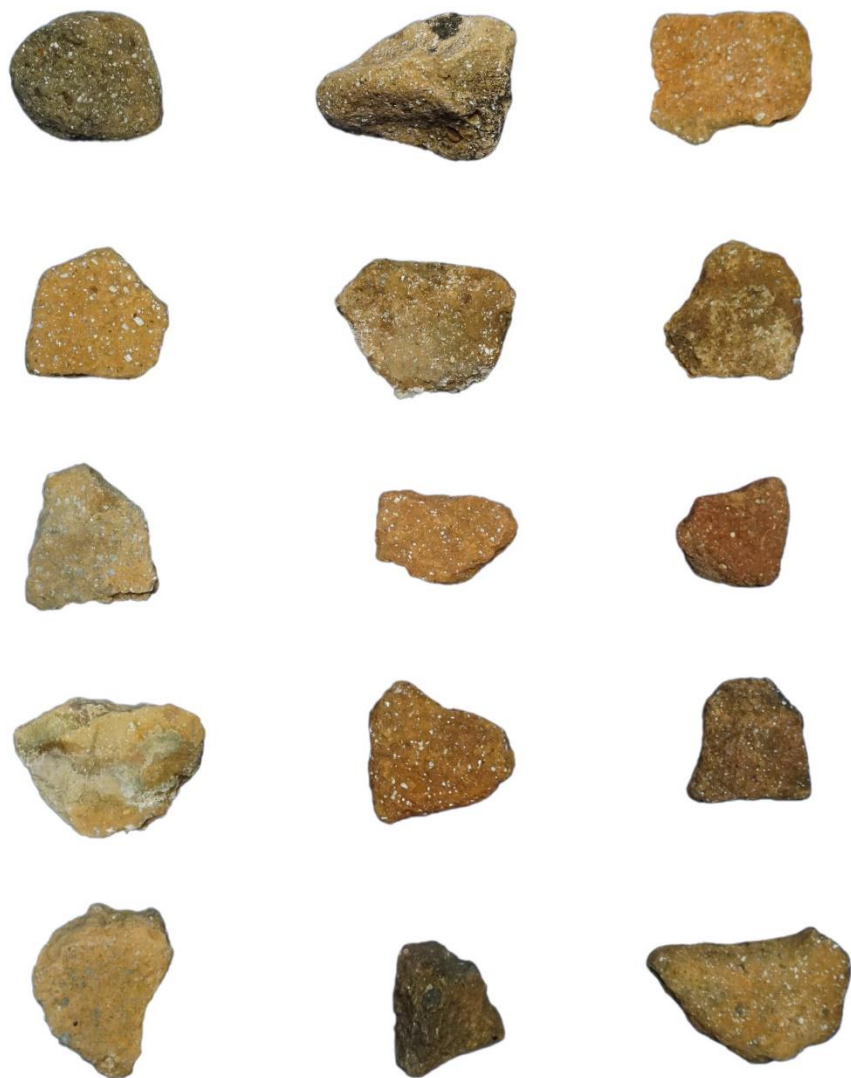
Slika 45 - Likova glava - skup keramičkih nalaza br. 1

Slika 46 - Likova glava - skup keramičkih nalaza br. 2

Slika 47 - Likovič - skup keramičkih nalaza br. 1

Slika 48 - Likovič - skup keramičkih nalaza br. 2

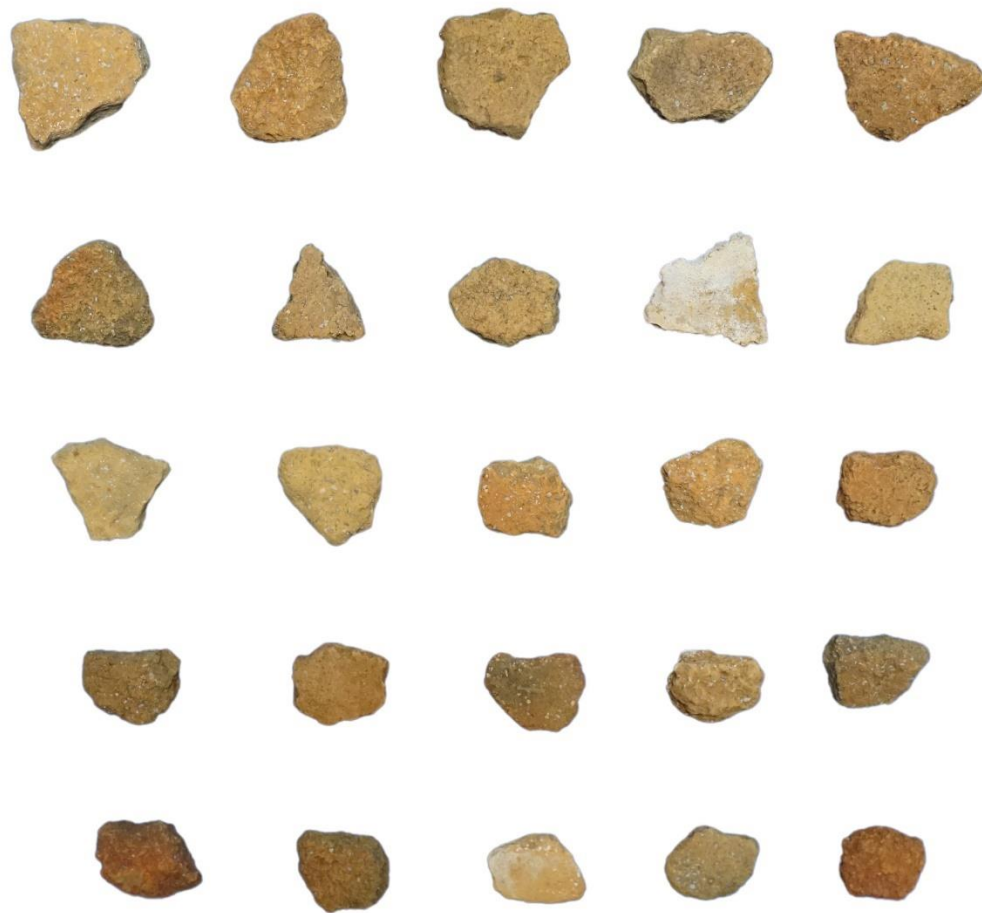
Slika 49 - Liković - skup keramičkih nalaza br. 3

Slika 50 - Grčka gomila - skup keramičkih nalaza br. 1

Slika 51 - Grčka gomila - skup keramičkih nalaza br. 2

Slika 52 - Grčka gomila - skup keramičkih nalaza br. 3

Slika 53 - Vela Moševčica - skup keramičkih nalaza br. 1

9. LITERATURA

BALEN-LETUNIĆ, D., 1983. – Dubravka Balen Letunić, Prehistorijske minijaturne posude – igračke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 15, Zagreb, 69–98.

BARBARIĆ, V. 2006., - Vedran Barbarić, Nekropola u Vičjoj luci i gradina Rat na otoku Braču, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku 99, Split, 43-62.

BARBARIĆ, V., 2010. - Vedran Barbarić, Gradina Rat kod Ložišća, otok Brač, 2007 – 2008., Izdanja Hrvatskog Arheološkog Društva 26., 155 – 171.

BARBARIĆ, V., 2010. - Vedran Barbarić, Rat kod Ložišća. otok Brač 2007/2008, Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu, Izdanja HAD-a 26, Split, 157-173.

BARBARIĆ, V., 2011. – Vedran Barbarić, Tipologija lončarije iz kasnoga brončanoga i željeznoga doba s područja Dalmacije, Doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb

BARBARIĆ, V., 2014. – Vedran Barbarić, Stočarstvo i gradine na istočnom Jadranu u brončano i željezno doba: rezultati iskopavanja na gradini Rat 2007. – 2010., Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Vol. 107, Split

BATOVIĆ, Š., 1983. – Šime Batović, Kasno brončano doba na istočnom Jadranskom primorju, *Praistorija jugoslovenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 271-374.

BAŽOKA, M., 2020. – Martin Bažoka, Prapovijesna topografija sela Bristovice i Segeta Gornjega u zaleđu Trogira, Sveučilište u Zadru, 5 – 57.

BENAC, A., 1985. – Alojz Benac, Utvrđena ilirska naselja: delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, Djela Centra za balkanološka ispitivanja, LX 4, Sarajevo

BLEČIĆ, KAVUR, M., 2014. – Martina Blečić – Kavur, Na razmeđu svjetova za prijelaza milenija: Kasno brončano doba na Kvarneru, Zagreb.

BORZIĆ, I. 2017. – Igor Borzić, Keramički nalazi, Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli, Zadar 2017, 61-84.

- BRATANIĆ, M., KOZLIČIĆ, M., 2006. – Mateo Bratanić, Mithad Kozličić, Ancient Sailing Routes in Adriatic, Radovi s Okruglog stola održanog u Zadru 18. – 22. rujna 2001, Zadar, 107 – 124.
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K., 2008. – Klara Buršić-Matijašić, *Gradinska naselja. Gradine Istre u vremenu i prostoru*, Zagreb
- BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ, K., 2011. – Klara Buršić-Matijašić, Ne samo gradine, *Histria Antiqua* 20., Pula, 63 – 76.
- CINGELI, N., 2017. – Nebojša Cingeli, Izvješće o zaštitnom arheološkom istraživanju Fortice i Galešnika u gradu Hvaru, Split, 4 – 38.
- ČAČE, S., 1985. – Slobodan Čače, Liburnija u razdoblju od 4. – 1. stoljeća prije nove ere, doktorska disertacija, Zadar.
- ČAČE, S., 1994. - Slobodan Čače, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio povijesnih znanosti sv. 33 (20), Zadar, 33 -54.
- ČELHAR, M., 2014. – Martina Čelhar, Gradina Vrčevo - Gorica, *Diadora* 26/27, 225–240.
- ČOVIĆ, B. 1983. – Borivoj Čović, Prelazna zona, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Sarajevo, 390–412.
- ČOVIĆ, B., 1965. – Borivoj Čović, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XX, Sarajevo, 27–145.
- ČOVIĆ, B., 1983a. – Borivoj Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Sarajevo, 114–190.
- ČOVIĆ, B., 1989. – Borivoj Čović, Posuška kultura, Glasnik Zemaljskog mzeja u Sarajevu, XLIV, Sarajevo, 61–127.
- DOMINES PETER, P., 2019. – Pio Domines Peter, Prapovijesni kulturni krajolik primorske padine sjevernog Velebita, završni rad, Sveučilište u Zadru, 1 – 118.
- FABER, A., NIKOLANCI, M., 1985. – Aleksandra Faber, Mladen Nikolanci, Škrip na otoku Braču (naselje i spomenici prehistorijskog i antičkog doba), Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, 2, Zagreb, 1–38.
- FORENBAHER, S., KAISER, T., 2006. - Stašo Forenbaher, Timothy Kaiser, Spila Nakovana: Ilirsko svetište na Pelješcu, Zagreb, 9 – 135.

- FORENBAHER, S., KAISER, T., 2008. – Stašo Forenbaher, Timothy Kaiser, Grapčeva špilja. Pretpovijesni stan, tor i obredno mjesto. Rezultati istraživanja 1996. godine, Split.
- FORENBAHER, S., KIRIGIN, B., VUJNOVIĆ, N., 2001. - Stašo Forenbaher, Branko Kirigin, Nikša Vujnović, Terenski pregled Nakovanske visoravni (Poluotok Pelješac), Obavijest Hrvatskog Arheološkog Društva, 46 – 49.
- FORENBAHER, S., VRANJICAN, P., 1985. – Stašo Forenbaher, Pavle Vranjican, Vaganačka pećina, *Opuscula archaeologica*, 10, Zagreb, 1-21.
- FORENBAHER, S., VRANJICAN, P., 1985. – Stašo Forenbaher, Pavle Vranjican, Vaganačka pećina, *Opuscula archaeologica*, 10, Zagreb, 1985, 1–21.
- GAASTRA – SANFORD, J., CRISTIANI, E., BARBARIĆ, V., 2014. - Jane Sanford Gaastra, Emanuela Cristiani, Vedran Barbarić, Stočarstvo i gradine na istočnom Jadranu u brončano i željezno doba: rezultati iskopavanja na gradini Rat 2007.-2010., *Vijesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku*, 9 – 30.
- GAFFNEY, V., KIRIGIN, B., PETRIĆ, M., VUJNOVIĆ, N., 1997. – Vincent Gaffney, Branko Kirigin, Marinko Petrić, Nikša Vujnović, Projekt Jadranski otoci, Veze, trgovina i kolonizacija 6000 pr. Kr. - 600 god., sv. 1, Arheološka baština otoka Hvara, Hrvatska, BAR International Series 660
- GAFFNEY, V., STANČIĆ, Z., 1991. – Vincent Gaffney, Zoran Stančić, GIS approaches to regional analysis: A case study of the island of Hvar, *Znanstveni institut Filozofske fakultete Ljubljana*
- GOVEDARICA, B., 1982. – Blagoje Govedarica, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugozapadnoj Bosni, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja*, XX/18, Sarajevo, 111–188.
- HORVAT, M., 1999. – Milena Horvat, Keramika. Tehnologija keramike, tipologija lončenine, keramični arhiv, Ljubljana
- KIRIGIN, B. 2004. – Branko Kirigin, Faros, Parska naseobina, prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, 2004, 9–301.
- KIRIGIN, B., 2004. - Branko Kirigin, Faros, Parska naseobina, prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96, Split, 9-301.

KOROŠEC, J., 1959. – Josip Korošec, Prehistorijski željeznodobni keramički nalazi na gradini u Danilu kraj Šibenika, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 63, Zagreb, 214–225.

KOROŠEC, J., KOROŠEC, P., 1980. – Josip Korošec, Istraživanje prapovijesti na Bribirskoj glavici u Bribiru, *Diadora*, 9, Zadar, 95–164

LAZANEO, K., 2017. – Kristina Lazaneo, Uporabna vrijednost samoniklog bilja otoka Hvara, diplomski rad, Zagreb, 2 – 71.

MAROVIĆ, I., 1979. – Ivan Marović, Rezultati arheološkog sondiranja u Gospodskoj pećini kod vrela Cetine, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 72–73, Split, 13–50.

MAROVIĆ, I., 2002. – Ivan Marović, Sojeničko naselje na Dugišu kod Otoka (Sinj), *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 94, Split, 217–298.

MAROVIĆ, I., ČOVIĆ, B., 1983. – Ivan Marović, Borivoj Čović, Cetinska kultura, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Sarajevo, 191–232.

MILETIĆ, A., 2014. – Alen Miletić, Prilozi poznavanju naseljavanja otoka Hvara u prapovijesti, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 107, 113–128.

MILOGLAV, I., 2016. – Ina Miloglav, Keramika u arheologiji – lončarstvo vučedolske kulture na vinkovačkom području, *Acta musei cibalensis* 7., Vinkovci – Zagreb

NOVAK, G., 1955. – Grga Novak, Prehistorijski Hvar: Grapčeva špilja, *JAZU*, Zagreb, 1 – 381.

NOVAKOVIĆ, P., 2008. – Predrag Novaković, Arheologija prostora i arheologija krajolika, *Povijest u kršu*, Zbornik radova projekta „Naselja i komunikacije u kontekstu veza jadranskog priobalja i unutrašnjosti”, Zagreb, 15 – 55.

OREČ, P., 1978. – Petar Oreč, Prapovijesna naselja i grobne gomile u zapadnoj Hercegovini, *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 32, Sarajevo, 181 – 291.

PERKIĆ, D. 2018. – Domagoj Perkić, Gradine, gomile i špilje, *Zapadno dubrovačko područje*, Dubrovački muzeji

PERKIĆ, D., DIZDAR, M., POTREBICA, H., 2021., - Domagoj Perkić, Marko Dizdar, Hrvoje Potrebica, Grob s položaja Gomile u Zakatorcu na Pelješcu, *Annales Instituti Archaeologici*, vol. XVII, br. 1, 82 – 103.

PETRIĆ, N., 1999. - Nikša Petrić, Nalazi apulske geometrijske keramike u srednjoj Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 90-91, Split, 43-55.

POPOVIĆ, S., ČAVIĆ, A., 2012. – Sara Popović, Aldo Čavić, Starogradsko polje, Muzej Staroga Grada, 1 – 46.

POSEDEL, J., 1987. – Josip Posedel, Prilog biografiji Šime Ljubića, *Kulturna baština*, (17), 160 – 162.

POTREBICA, H., 2013. – Hrvoje Potrebica, *Kneževi željeznog doba*, Zagreb.

RADIĆ, D., 2001. - Dinko Radić, Topografija otoka Korčule, in: *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova*, Izdanja HAD-a 20, Zagreb, 25-50.

RADIĆ, D., 2010. - Dinko Radić, Prilozi proučavanju kasnog brončanog i ranog željeznog doba na Korčuli, *Arheološka istraživanja u Dubrovačko-Neretvanskoj županiji*, Izdanja HAD-a 24, Zagreb, 61-70.

RADIĆ, D., 2017. – Dinko Radić, Metalni nalazi, u: *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli*, Zadar, 85-98.

RADIĆ, D., BORZIĆ, I., 2017. - Dinko Radić, Igor Borzić, Gradinsko naselje Kopila, in: *Grad mrtvih nad poljem života. Nekropola gradinskog naselja Kopila na otoku Korčuli*, , Zadar, 35-60.

STANČIĆ, Z., GAFFNEY, V., 1999. – Zoran Stančić, Vincent Gaffney, GIS based analysis of the population trends on the island of Brač in central Dalmatia, *Colloquium II, 13th International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*

ŠOKČEVIĆ, A., 2016. - Anamaria Šokčević, *Keramički nalazi s gradine Vrčevo – Gorica*, diplomski rad, Zadar, 2 – 154.

ŠUTA, I., 2013. – Ivan Šuta, Korištenje vrtača u prapovijesti srednje Dalmacije, *Tusculum*, 6 (1), 7-24.

ŠUTA, I., 2016. - Ivan Šuta, *Prapovijest Kozjaka*, Muzej grada Kaštela, 9 – 55.

UREM, D., 2012. – Dušanka Urem, *Limska gradina: keramika s područja nekropole, Pula*.

VISKOVIĆ, E., 2019. – Eduard Visković, Prilog poznavanju prapovijesti grada Hvara – arheološko istraživanje u kući Galić, Prilozi povijesti otoka Hvara 14, 9–35.

VUJNOVIĆ, N., 1990. – Nikša Vujnović, Prilozi arheološkoj karti otoka Hvara, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Vol. 83, Split, 47-64.

VUJNOVIĆ, N., 1994. – Nikša Vujnović, Periodični izvještaj centra za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara, br. 162, Hvar, 88-91.

ZANINOVIĆ, M., 2015. - Marin Zaninović, Ilirski ratovi, Zagreb 2015

ZLATUNIĆ, R., 2005. – Romuald Zlatunić, Nastanak gline, tehnologija i mineralogija keramike, Histria Arcaheologica, 36, Pula, 61–114.